

Gezinskapitaal

Gezinskapitaal

De herontdekking van de waarde van
familiebanden in deze tijd

Christelijk-sociaal 2030 • Deel 10

Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Laurens Wijmenga

Bijuten & Schipperheijn *Motief* - Amsterdam

Colofon

Eerste druk: oktober 2018

© 2018 Laurens Wijmenga

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende en de uitgever.

ISBN 978-94-6369-026-3

Inhoud

Voorwoord.....	7
Inleiding	9
Vraagstelling	12
Hoofdstuk 1 De waarde van het gezin	15
1.1 Een heilige band	15
1.2 De functies van het gezin.....	16
1.3 Gezinskapitaal	18
1.4 Het eerste sociale verband	20
Hoofdstuk 2 Het gezin in beweging	23
2.1 Het einde van het gezin?.....	23
2.2 Sociologische perspectieven op de verandering van het gezin	28
2.3 De tragedie van een relatiebreuk	31
Hoofdstuk 3 Overheid en gezin	33
3.1 Het gezin en het goede leven.....	33
3.2 Van gezin naar individu	38
3.3 Het gezin herontdekt?	43
Hoofdstuk 4 Een actueel gezinsbeleid	47
4.1 Het gezin is van waarde	47
4.2 Een actueel gezinsbeleid	51
4.3 Bescheiden gezinsbeleid	54
4.4 Het gezin verdient ondersteuning.....	56
Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen	63
5.1 Conclusies	63
5.2 Aanbevelingen	64
Verwijzingen.....	67
Personalia	71

Voorwoord

Het is precies vijf jaar geleden dat *Zorg met een hart* verscheen, het eerste deel van de reeks ‘christelijk-sociaal 2030’. In deze reeks zocht het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie naar een nieuw perspectief op de verhouding tussen ‘verzorgingsstaat’ en ‘participatiesamenleving’. Centraal stond het idee van een ‘coöperatiemaatschappij’: overheid en maatschappelijke verbanden vullen elkaar aan, juist met hun eigen rol en verantwoordelijkheid.

In het tiende en afsluitende deel van deze reeks studies staat het gezin centraal. Want wie zoekt naar bronnen van sociaal kapitaal en praktijken van solidariteit kan niet voorbijgaan aan gezinnen, de kiemcellen van onze samenleving.

In het boek *Gezinskapitaal* verhaalt Laurens Wijmenga in eigentijdse bewoordingen over de waarde van gezinnen. Hij zoekt naar nieuwe vormen om gezinnen ruimte en waar nodig ondersteuning te bieden.

Naast directeur Wouter Beekers hebben curator Wim Dekker en ondergetekende de totstandkoming van de tekst begeleid.

Steeds willen we ons denkwerk verrichten in gesprek met mensen in en rondom onze partij. Onze dank gaat in het bijzonder uit naar de leden van een klankbordgroep: mensen uit de politieke en maatschappelijke praktijk, die een aantal keren actief met ons hebben meegedacht.

Deze gesprekken inspireerden ons zeer in het totstandkomingsproces van het boek. Het is onze hoop en wens dat het boek en gesprekken daarover op hun beurt tot inspiratiebron zullen zijn.

Jan van der Stoep,
Voorzitter Curatorium
Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Inleiding

Elk mens was ooit kind, geboren uit een vader en een moeder. We vormen allemaal een schakel in een keten van menselijke relaties die de generaties verbindt: een eindeloze ketting die teruggaat tot het begin van de aarde. Het scheppingsverhaal in de Bijbel vertelt over God die man en vrouw schiep, hen samenvoegde en hun de opdracht gaf om vruchtbaar te zijn en de aarde te bevolken. De geschiedenis van het menselijk geslacht begint dus met een bruiloft. Het één worden van man en vrouw is een door God ingestelde ordening die nodig is om te beantwoorden aan onze roeping om de aarde te vullen.

De familieband is niet alleen belangrijk met het oog op de voortplanting, en daarmee de continuïteit van de samenleving, maar ook voor de onderlinge zorg en praktische steun binnen sociale verbanden. In het menselijk samenleven nemen familiebanden met het oog op zorg, socialisatie en voortplanting van oudsher daarom een belangrijke plaats in. Er is geen cultuur zonder deze banden denkbaar. In vrijwel alle culturen en tijdperken is het samenleven van twee of meer generaties in één huishouden gebruikelijk. Partners verlaten op enig moment hun ouderlijk huis en kiezen dan een plek om samen te wonen, kinderen te krijgen en zorg te dragen voor elkaar. Daarbij worden waarden en normen, die het menselijk samenleven mogelijk maken, doorgegeven aan nieuwe generaties. (Gedachten-)experimenten met het vorm geven aan voortplanting, socialisatie en zorg buiten familiale banden zijn er de afgelopen eeuwen wel geweest, maar hebben weinig navolging gekregen. Het gezinsleven heeft grote maatschappelijke betekenis: families en gezinnen vormen waardevol sociaal kapitaal. De waarde van het ‘gezinskapitaal’, de titel van deze studie, wordt breed herkend en erkend. In artikel 16 van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens wordt het gezin omschreven als de “natuurlijke en fundamentele groepseenheid van de maatschappij”.

Het gezin kent verschillende verschijningsvormen. Van de ‘extended family’ van drie generaties tot de samengestelde gezinnen en andere varianten op het kerngezin in moderne westerse landen. De grens tussen gezin en familie is in veel culturen niet zo scherp. En ook levenslopen en rolpatronen binnen gezinnen zijn niet in beton gegoten. Tot voor kort hadden vrouwen en mannen in ons land over het algemeen duidelijk onderscheiden taken binnen het gezin. Vrouwen zorgden voor de kinderen en het huishouden, terwijl mannen buitenshuis het gezinsinkomen verdienden. Inmiddels worden mannen én vrouwen, net als voor de industriële revolutie, weer ingeschakeld in het arbeidsproces. Voor zorg en praktische ondersteuning wordt, naast een beroep op gezinsleden, ook een beroep gedaan op de overheid. En ook de partnerrelatie

zelf is aan verandering onderhevig. Minder mensen trouwen en meer mensen wonen samen. Stellen krijgen op steeds latere leeftijd kinderen. Nieuwe voortplantingstechnieken maken het mogelijk om, zonder een seksuele relatie aan te gaan, kinderen te krijgen.

De variatie aan gezinsvormen gaat samen met een grotere vrijheid om het eigen leven vorm te geven. Sociale, juridische en financiële druk spelen een minder grote rol bij de partnerkeuze, bij het stichten van een gezin en bij de taakverdeling binnen gezinnen. Tegelijkertijd moeten deze veranderingen worden genuanceerd. “De vormen mogen wisselen, maar het wezen blijft”, zo merkte de theoloog en politicus Herman Bavinck begin vorige eeuw op, toen deze ontwikkelingen al merkbaar werden. De biologische band tussen ouders en kind blijft een fundamenteel gegeven. Vier op de vijf minderjarige kinderen woont samen met beide biologische ouders. Twee derde van de Nederlanders in de actieve levensfase (30-55 jaar) woont in gezinsverband.

Grotere vrijheid en financiële onafhankelijkheid hebben ook een schaduwzijde. Relaties eindigen vaker in een scheiding, wat vaak voor de partners en de kinderen een tragedie is. Een toenemend aantal kinderen groeit op met slechts één van beide biologische ouders. En de hogere arbeidsparticipatie is niet alleen het gevolg van een vrije keuze van individuen, maar ook simpelweg broodnodig. Met slechts één inkomen kan het gemiddelde gezin nog maar moeilijk de eindjes aan elkaar knopen. Die financiële druk uit zich in een grotere tijdsdruk op gezinnen. De combinatie van betaalde arbeid, huishoudelijk werk en de verzorging van kinderen kost ouders meer tijd dan dertig jaar geleden. Ouders hebben daardoor minder tijd om bij te komen in het spitsuur van hun leven. Stress en burn-out zijn niet voor niets volksziekten geworden. Hier ligt een urgente maatschappelijke én politieke opgave. Deze opgave is de eerste en belangrijkste reden voor het schrijven van deze studie.

Want wanneer gezinnen tegen hun grenzen aanlopen, wordt als vanzelf ook gekeken naar de overheid. De overheid oefent immers invloed uit op de manier waarop gezinnen ontstaan en functioneren. Door het recht, het belastingstelsel en publiekscampagnes kan de overheid de keuzes om te huwen, te scheiden, een gezin te stichten of werk te zoeken, stimuleren en tegenwerken. De afgelopen dertig jaar hebben zich in de verhouding tussen overheid en gezinnen grote veranderingen voorgedaan. Denk aan de openstelling van het huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht en de sterke fiscale stimulering van arbeidsparticipatie.

Overheidsbeleid komt niet in het luchtledige tot stand. Het is de uitkomst van een democratisch proces, waarin verschillende visies op het ‘goede leven’ concurreren. Politieke stromingen hebben elk hun kenmerkende visie op dat goede leven en de plek van het gezin daarin. De ChristenUnie baseert haar visie op het goede leven op Gods Woord, de Bijbel. De waarden en normen

die daarin zijn verwoord, zijn volgens onze partij relevant voor overheid en samenleving. De Bijbel is echter geen politieke blauwdruk, die onverkort aan de samenleving kan worden voorgehouden. In het politieke handelen moeten Bijbelse idealen steeds opnieuw worden vertaald naar de realiteit van onze samenleving. Het reguleren van ongewenste situaties is soms nodig om erger te voorkomen.

In ons politieke spreken en handelen zullen we, wellicht meer dan in het verleden, rekening moeten houden met de maatschappelijke realiteit. Bovendien erkennen we dat opvattingen over wat voorheen als scheppingsordeningen werden beschouwd, toch soms verschuiven. Zo denken christenen tegenwoordig anders over de maatschappelijke participatie van vrouwen, de zorgende rol van vaders of over voorbehoedsmiddelen. Meer dan vroeger is er verschil van inzicht over de toepassing van de Bijbel op concrete ethische en politieke vraagstukken. Dé Bijbelse normen zijn vaak niet meer voor alle christenen vanzelfsprekend. Verschuivende opvattingen en veranderende maatschappelijke omstandigheden vergen zo nu en dan een update van onze standpunten ten aanzien van het gezin. Dit vormt de tweede reden voor het schrijven van deze studie.

Een derde reden voor deze studie is de herontdekking van de waarde van familiebanden in deze tijd. Zoals gezegd, groeit onder seculiere wetenschappers en beleidsmakers de waardering voor natuurlijke ordeningen zoals de bloedband, voor duurzame partnerrelaties en voor de intrinsieke waarde van sociale verbanden zoals het gezin. Christenen staan gelukkig niet alleen in hun zoeken naar het goede samenleven. We mogen ontdekken dat de door God geschapen orde herkend wordt, ook door andere mensen. Het huidige tijdsgewricht biedt kansen om verbindingen te leggen over ideologische barrières heen, om het goede samenleven in gezinnen en families te beschermen en te ordenen. Met deze studie willen we verkennen hoe deze kansen kunnen worden verzilverd. Bij het vormgeven van een breed gedragen, robuust gezinsbeleid is het verstandig om in het oog te houden dat de taak van de overheid begrensd is. Maatschappelijke verbanden, waaronder het gezin, hebben namelijk eigen verantwoordelijkheden. De overheid creëert, door zich te mengen in 'familie-aangelegenheden', soms meer problemen dan dat zij oplost. In die gevallen zal zij een stap terug moeten doen. Dat wil niet zeggen dat bestuurders op hun handen moeten zitten: overheidsbemoeyenis is gerechtvaardigd en noodzakelijk als verantwoordelijkheden niet worden waargemaakt, als onrecht dreigt en als mensen in de knel komen. Overheidsbeleid kan helpen om gezinnen en families te versterken. De overheid is geroepen om 'het goede samenleven' te beschermen en grijpt in als dit goede leven binnen gezinnen in de knel komt. Zij ondersteunt gezinnen ruimhartig, zonder onnodig opdringerig te zijn of de eigen verantwoordelijkheden van gezinnen te ondermijnen.

Een christelijk-politiek gezinsbeleid kent dus een bescheiden, maar niettemin gewichtige ambitie. Dat is: voorzien in de voorwaarden die nodig zijn om gezinnen zelf hun verantwoordelijkheden te kunnen laten nakomen; door een helder juridisch kader voor de relatie tussen partners en tussen ouders en kinderen; door de beschikbaarheid van ondersteuning bij de opvoeding en de partnerrelatie; en door voldoende tijd en financiële middelen voor gezinnen. Daarvoor is een soepel samenspel nodig van gezinnen, overheid en bedrijven, met inachtneming van ieders roeping. Het goede samenleven steunt op indirecte solidariteit, die vaak via de overheid wordt vormgegeven, maar allereerst op de vanzelfsprekende solidariteit die voortvloeit uit de band tussen familieleden van verschillende generaties. We zullen ons allemaal moeten inspannen om het sociaal kapitaal dat besloten ligt in gezinnen en families vrucht te laten dragen.

In de voorliggende studie zullen we onze visie op het gezin en de taak van de overheid ten opzichte van het gezin verder uitwerken. Hiermee hopen we het christelijk-politieke denken vruchtbaar te maken voor de 21^e eeuw. Dat is in een notendop de ambitie van deze studie.

Vraagstelling

Het gezin kan worden bekeken vanuit vele invalshoeken. Met sociologische, pedagogische, economische of theologische perspectieven op het gezin zijn boekenkasten gevuld. Bij een studie naar een zo veelzijdig onderwerp als het gezin bestaat het risico om focus en scherpte te verliezen.

Deze studie is geen naslagwerk waarin alle vragen die spelen rond het gezin aan de orde komen. Thema's zoals de meerwaarde van kinderopvang, de inrichting van het onderwijs of de invloed van sociale media op kinderen verdienen een uitvoeriger behandeling dan mogelijk is in het bestek van dit boek.

Gezien de taak die het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie vervult, namelijk het ontwikkelen van het denken over staat en samenleving, stellen wij in deze studie het politieke perspectief op het gezin centraal. Deze studie gaat uit van het principe dat het gezin, als startpunt van het leven en fundament van de samenleving, bescherming verdient van de overheid. Centraal staat de vraag: wat moet, gegeven de staat van het gezin en haar maatschappelijk belang in de 21^e eeuw, de inzet zijn van een actueel christelijk-politiek gezinsbeleid?

Vanzelfsprekend zal daarbij ook worden ingegaan op de betekenis van het antwoord op die vraag in de praktijk. Waar zijn in het huidige gezinsbeleid lacunes? Maar misschien ook: waar dient de overheid juist een stap terug te doen? In hoofdstuk 1 zal worden ingegaan op de waarde van het gezin voor de samenleving. Hoofdstuk 2 is een beschouwing op de staat van het gezin. In hoofd-

stuk 3 wordt de taak van de overheid ten opzichte van het gezin behandeld. Dit hoofdstuk eindigt met vier uitgangspunten van een christelijk-politiek gezinsbeleid. Deze uitgangspunten worden in hoofdstuk 4 verder uitgewerkt en toegepast op de actuele maatschappelijk-politieke context. Ten slotte wordt in hoofdstuk 5 de studie samengevat in conclusies en aanbevelingen voor politici.

Hoofdstuk 1

De waarde van het gezin

1.1 Een heilige band

Op een bruiloft in het boerendorpje Kana begon Jezus' publieke optreden. De wijn stroomde rijkelijk toen Jezus, in de aanwezigheid van familie, vrienden en het bruidspaar, een wonder verrichtte. Ook het scheppingsverhaal, het begin van de geschiedenis van God en mensen, verhaalt van een bruiloftsfeest. God schiep man en vrouw, bracht hen bij elkaar, zegende hen en zei "Wees vruchtbaar, word talrijk, vervul de aarde". Maarten Luther memoreert beide gebeurtenissen in zijn preek over 'de gouden huwelijksregels', waarin hij de lof zingt van het huwelijk, als heilige ordening en instelling van de Drie-eenheid. Instemmend citeert hij het boek Spreuken¹, waarin een verstandige echtgenoot een gave van God wordt genoemd. Het huwelijk speelt een belangrijke rol in Gods plan met deze wereld. Die wereld is immers niet geschapen om woest en leeg te zijn, maar om door mensen (en dieren) bewoond te worden, zo zegt God in Jesaja 45. Wanneer vrouw en man samenkomen, ontstaat een nieuwe levenskrachtige cel die zich kan delen. Het vormt de kiem van het menselijk samenleven, een schakel in een keten van generaties die teruggaat tot de grondlegging van de aarde.

Niet alleen in de christelijke traditie, maar in vele godsdiensten en culturen wordt het huwelijk beschouwd als een heilige instelling en startpunt van het menselijk samenleven. Verschillende godsdiensten kennen rituelen waarbij de verbinding tussen man en vrouw wordt bekrachtigd en beloften van wederzijdse liefde en zorg worden uitgewisseld, terwijl religieuze leiders en familieleden getuige zijn. Vanaf dat moment horen zij bij elkaar en ontstaat een nieuwe sociale eenheid van vrouw, man en hun eventuele kinderen. In de vaak geciteerde studie '*Social Structure*' (1948) presenteerde Yale-professor George Murdock zijn bevindingen van een antropologisch onderzoek onder 250 samenlevingen uit de hele wereld. In sommige was het kerngezin, van een getrouwde man en vrouw met hun eventuele kinderen, de dominante leefeenheid. In andere vormde het een bouwsteen van een grotere huishouding van meerdere generaties.² Maar in alle samenlevingen was het gezin de basis van de sociale structuur. Dit wordt gereflecteerd in artikel 16 van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Daarin wordt het gezin omschreven

als de “natuurlijke en fundamentele groepseenheid van de maatschappij”. Het gezin verdient volgens de Verklaring daarom bescherming door de maatschappij en de staat.³

Gezin en huwelijk zijn al met al geen West-Europese, of christelijke uitvinding, maar een universeel sociaal gegeven. Tot ver in de moderne tijd kon geen enkele serieuze denker zich een samenleving voorstellen zonder huwelijk of gezin.⁴ Een uitzondering op deze regel komt van de Griekse filosoof Plato. Hij schetst een beeld van een samenleving waarin ouders gedwongen hun kinderen overdragen aan speciale verzorgers, waarin ouders geen onderscheid mogen maken tussen eigen kinderen en leeftijdsgenoten, en waarin alleen de kinderen van gezonde ouders mogen opgroeien.⁵ Een andere tegendraadse denker, de communistische ideoloog Friedrich Engels, voorzag de bevrijding van mannen en vrouwen van privé-eigendom en van de zorg voor kinderen. Daarna konden zij zich, volgens Engels, overgeven aan romantische liefde met wisselende partners.⁶ Hun ideeën hebben echter weinig navolging gekregen. Vrije liefde en gemeenschappelijke opvoeding van kinderen blijven beperkt tot het rijk van de ideeën en beantwoorden niet aan de behoeften van concrete levende mensen. Plato's leerling Aristoteles merkte bijvoorbeeld op dat het beter was om Plato's neef te zijn, dan een “zoon van allen” in zijn ideale staat.⁷ Want een “zoon van allen”, betekende volgens Aristoteles slechts “door allen in gelijke mate verwaarloosd” te worden. De Spartaanse samenleving, waarop veel van Plato's denkbeelden waren gebaseerd, bleek uiteindelijk toch een historisch unicum. Zelfs de totalitaire dictaturen van de Sovjet-Unie en nazi-Duitsland, die vergaande controle uitoefenden over het privéleven van hun burgers, lieten de instituten van huwelijk en gezin over het algemeen met rust.

1.2 De functies van het gezin

Het gezin is dus een natuurlijke vorm van menselijk samenleven, waarbij het als vanzelf beantwoordt aan haar goddelijke roeping. Gezinnen kunnen weliswaar niet worden herleid tot hun functie, maar vervullen ondertussen wel een vitale rol in de samenleving. Als de voortplanting staakt wordt de samenleving immers rechtstreeks in haar voortbestaan bedreigd. Sociologen onderscheiden nog meer functies van het gezin, waaronder economische productie, conflictregulering, emotionele steun en het aanleren van culturele gebruiken (socialisatie).⁸ In primitieve samenlevingen vervulden gezinnen al deze functies. Alle gezinsleden werden ingeschakeld in het boerenbedrijf, de winkel of de werkplaats. Gezinsleden zorgden voor elkaar en voor afhankelijke familieleden. Binnen gezinnen werden de kennis en vaardigheden overgedragen die nodig waren om in het onderhoud te voorzien. Kinderen en volwassenen leerden in het gezin zich te gedragen naar de geldende normen en culturele

mores. Ouders zorgden voor bescherming tegen gevaar, losten conflicten op en verdeelden naar behoefte voedsel en kleding.

In de moderne samenleving worden een aantal van deze functies van het gezin gedeeld met andere instituties. De politie en de rechterlijke macht dragen bijvoorbeeld verantwoordelijkheid voor veiligheid en de oplossing van conflicten. Kinderen leren op school wat nodig is om buitenshuis betaald werk te vinden. En de sociale zekerheid, ziekenhuizen en verzorgingstehuizen hebben een deel van de zorg voor zieke of behoeftige familieleden uit handen van gezinsleden genomen. De bijdragen van andere instituties moeten echter wel in perspectief worden gezien: vergeleken met wat een kind leert in het gezin, de veilige omgeving die het gezin biedt en de dagelijkse zorg die ouders aan hun kinderen geven, gaat het ten hoogste om aanvullingen. Het gezin, als sociaal verband, is zeker niet overbodig geworden. Integendeel, voortplanting, socialisatie en de onderlinge emotionele steun, zijn nog steeds vrijwel het exclusieve domein van het gezin. Dit zijn ook de functies die sterk samenhangen met het grootbrengen van kinderen. En dat is niet toevallig. Want de biologische band tussen ouders en kinderen blijft een fundamenteel gegeven, waar technische of sociologische veranderingen nauwelijks grip op hebben gekregen. Elk mens heeft immers een biologische vader en moeder. Anders dan de huwelijksband is deze genetische band onvervangbaar en onvrijwillig: ouders en kinderen hebben elkaar immers niet uitgekozen.⁹

De relatie tussen ouder en kind is bovendien asymmetrisch. Kinderen kunnen niet zonder de zorg en leiding van hun ouders en staan onder gezag en verantwoordelijkheid van de ouders. Deze ongelijke verhouding plaatst de generaties als vanzelf in een hiërarchische verhouding ten opzichte van elkaar, wat onvermijdelijk consequenties heeft voor sociale patronen en emotionele banden.¹⁰ Dat ouders verantwoordelijkheid dragen voor hun kinderen, voor hen zorgen en hen opvoeden is vanzelfsprekend in onze samenleving. Sterker nog: het is de maatschappelijke opdracht van ouders. Dat blijkt onder meer uit de gezinsdefinitie die de overheid hanteert: “Elk leefverband van één of meer volwassenen die verantwoordelijkheid draagt voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen”. Waarbij onder de opvoeding wordt verstaan: “Het bieden van geborgenheid, veiligheid en behaaglijkheid, kortom nestwarmte, maar ook socialisering, de overdracht van waarden en normen, de zorg voor gezondheid, onderwijs en educatie, de voorbereiding op maatschappelijke functies en de bescherming van de lichamelijke integriteit”.¹¹ De hiërarchische positie en de verantwoordelijkheid van ouders ten opzichte van kinderen zijn ook in de wet vastgelegd. Het Burgerlijk Wetboek kent ouders het gezag toe over hun kinderen en verplicht hen naar vermogen te voorzien in behoeften van minderjarige kinderen, zoals in hun verzorging en opvoeding. De overheid is slechts in uitzonderlijke gevallen bevoegd ouders uit dit gezag te ontheffen.¹²

Ook de Jeugdwet wijst ouders nadrukkelijk aan als eerstverantwoordelijke voor de opvoeding en het doen opgroeien van kinderen.¹³

1.3 Gezinskapitaal

De samenleving verwacht dus van ouders dat zij hun kinderen verzorgen en opvoeden, hun fysieke en emotionele behoeften vervullen en hen bepaalde culturele gebruiken aanleren. Maar de waarde van het gezin beperkt zich niet tot het afleveren van een nieuwe generatie mensen die met mes en vork kunnen eten. Onder opvoeding wordt ook de overdracht van normen en waarden verstaan. En hiermee raakt de opvoeding de kern van wat een maatschappij constitueert en wat ons onderscheidt van dieren. Een mensen-maatschappij is namelijk, anders dan het samenleven van dieren, bewust vormgegeven en geordend door regels en wetten, die berusten op gedeelde normen en waarden. Voor het leren opvolgen van regels en het internaliseren van waarden en normen vormt het gezin de eerste leer- en praktijkschool.

Door kinderen voor te bereiden op het vervullen van maatschappelijke functies, levert het gezin nog een andere belangrijke bijdrage aan onze samenleving. Meer ontwikkelde beschavingen kennen namelijk een vergaande specialisatie en arbeidsdeling. Zonder ingenieurs, ondernemers, wetenschappers, politieagenten en onderwijzers kan onze westerse maatschappij niet functioneren. Samen creëren zij een heel scala aan goederen en diensten waar onze welvaart en welzijn van afhankelijk zijn. Collectieve goederen – zaken zoals zeekeringen, onderwijs en wegen die voor iedereen nuttig zijn, maar waar niemand van kan worden uitgesloten – vervullen daarbij een essentiële rol. In het boek *De mensenmaatschappij*¹⁴ beschrijft de Amsterdamse emeritus hoogleraar sociologie Abram de Swaan hoe de eerste collectieve goederen in Nederland ontstonden, toen boeren en monniken ons land ‘uit de klei trokken’ door samen terpen en dijken aan te leggen. In de middeleeuwse steden bewaakten gilden de stadspoorten, bestreden branden en zorgden voor de armen. Voor deze ‘collectieve actie’ was onderling vertrouwen onmisbaar. Dat vertrouwen berustte op de naleving van morele regels, zoals ‘help mensen die jou helpen’ of het christelijke gebod ‘behandel anderen zoals je zelf behandeld wilt worden’. Volgens De Swaan was de naleving van deze regels mede het resultaat van een sociaal leerproces dat begint in de kring van naaste verwanten: het gezin.

Ook nu er discussie bestaat over de grenzen van overheidsbemoeienis speelt het gezin een rol. In de kern is die discussie inherent aan overheidsoptreden. Collectieve actie leidt immers tot een hogere levensstandaard, maar steunt vaak op de sterke arm van de overheid. En de grotere invloed van de overheid op ons leven roept weer een tegenreactie op. Door grondwetten en een systeem van democratische terugkoppeling is de macht van de overheid beteugeld.

Aan het einde van de vorige eeuw liep de verstatelijking ook tegen financiële grenzen aan: stijgende belastingen en sociale lasten gingen ten koste van de concurrentiepositie van Nederlandse bedrijven. Vanaf begin jaren tachtig werden de uitkeringen verlaagd, overheidsbedrijven geprivatiseerd en werd een groter beroep gedaan op de zelfredzaamheid van de burger. Hedendaagse modewoorden als 'eigen kracht' en de 'participatiesamenleving' kunnen worden verstaan tegen deze achtergrond.

In de zoektocht naar een meer evenwichtige verhouding tussen staat, markt en samenleving gaat het veel over de burger. In de gewenste nieuwe balans moeten burgers meer verantwoordelijkheid nemen voor zichzelf en hun sociale omgeving, en hun talenten inzetten voor de maatschappij. Maar hoe kan goed burgerschap bevorderd worden, zonder dat de staat deze taak weer naar zich toetrekt? En waar worden de burgers gevonden die als capabele volksvertegenwoordigers waken over de grenzen van de staatsmacht?

Door verschillende denkers wordt gewezen op de zogeheten *civil society*, ook wel het 'maatschappelijk middenveld', als oefenplaats voor burgerschap. Met dit middenveld wordt een sociale sfeer bedoeld die onderscheiden kan worden van de staat en de markt, waar mensen uit hun private sfeer treden en gezamenlijke initiatieven ontplooiën.¹⁵ In kerken, verenigingen en informele organisaties leren mensen zich inzetten voor collectieve doelen, wordt onderling vertrouwen tussen burgers gecultiveerd en worden normen en waarden overgedragen.¹⁶

Hoewel het gezin gewoonlijk niet tot de *civil society*, maar tot de private sfeer wordt gerekend, speelt het wel een essentiële rol in dit proces. Want waar gezinnen en families (of de staat) alle loyaliteit en betrokkenheid van hun leden opeisen, ontstaat geen middenveld.¹⁷ Enige ondersteuning vanuit het gezin is een voorwaarde voor het ontstaan van een *civil society*. Zonder ouders die shirts wassen, rijden naar uitwedstrijden of bestuursfuncties vervullen, kan geen sportvereniging blijven bestaan. Ook het voorbeeld dat ouders en andere familieleden geven is belangrijk. Kinderen van verenigingsleden zijn immers zelf vaker lid van een vereniging en blijven dat, ook nadat zij het ouderlijk huis verlaten. En ook voor vrijwilligerswerk, lidmaatschap van politieke partijen en het vervullen van politieke functies is het rijmpje van Jacob Cats van toepassing "Want wat het zy en hoe het gae, de sone doet den vader nae; de dochter gaet haer moeders gangh, en dat haer gansche leven langh."¹⁸

Goed burgerschap en een stevig maatschappelijk middenveld steunen dus op gezinnen. Ook de Amerikaanse politicoloog Robert Putnam beschrijft zowel het maatschappelijk middenveld als gezinnen als het 'sociaal kapitaal' van een samenleving. Daarmee bedoelt hij de combinatie van onderling vertrouwen, normen en netwerken die zich samenbalt in een gezin, maar ook in een Rotaryclub of wijkvereniging. Sociaal kapitaal is, naast financieel kapitaal, nodig voor economische groei en voor de ontwikkeling van democratische instituties.

Dat het sociaal kapitaal in zijn thuisland, de Verenigde Staten lijkt te krimpen, stemt Putnam bezorgd, zeker wanneer dat gezinnen aangaat. Bovendien observeert hij dat het sociaal kapitaal en het financieel kapitaal meer ongelijk verdeeld raken als gevolg van wat sociologen het ‘Mattheïseffect’¹⁹ noemen: wie veel heeft, ontvangt nog meer, terwijl wie weinig heeft, zelfs wordt ontnomen wat hij heeft. Rijke, hoopvolle ouders blijven bijvoorbeeld vaker bij elkaar en bieden een stabiele omgeving voor hun kinderen, die ondersteunend is voor hun schoolcarrière.²⁰ Ouders zijn aanwezig op ouderavonden en regelen via hun netwerk stageplekken, wat zich uiteindelijk vertaalt in een hoog opleidingsniveau en dito inkomen. Kinderen in arme gezinnen ervaren het tegenovergestelde: een instabiele thuissituatie en weinig betrokken ouders resulteren in slechte schoolcijfers en een weinig florissante toekomst.

Dat dit proces zichzelf versterkt, illustreert hij aan de hand van de levens van klasgenoten uit zijn geboortestadje Port Clinton. Zijn medeleerlingen verdienen vrijwel allemaal een hoger inkomen dan hun ouders. Relatief geringe verschillen in financieel en sociaal kapitaal tussen gezinnen konden bovendien nog worden gecompenseerd door het sterke sociaal kapitaal van de school, de buurt en andere netwerken. Maar de kinderen van zijn medeleerlingen leven echter in toenemende mate in verschillende werelden: van de hoogopgeleide gezinnen in aangeharkte voorsteden tot de laagopgeleide gezinnen in troosteloze trailerparken en rauwe achterstandsbuurten. Van onderlinge steun of betrokkenheid tussen sociale klassen is steeds minder sprake. In reactie op Putnam is wel aangevoerd dat mensen zich nog wel kortdurend binden in lichtere en informele sociale netwerken, bijvoorbeeld via sociale media. Het is echter de vraag of dit voldoende is om de erosie van het sociaal kapitaal in het traditionele maatschappelijk middenveld en het gezin te compenseren.

Ook voor Nederland zijn deze analyses van betekenis. De economische ongelijkheid is hier weliswaar minder groot, maar neemt wel toe, zo waarschuwt de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.²¹ Nederlanders leven in toenemende mate langs elkaar heen, signaleert ook het Sociaal Cultureel Planbureau, waarbij tegenstellingen, net als in de V.S., samenvallen met het opleidingsniveau.²²

1.4 Het eerste sociale verband

Robert Putnam was noch de uitvinder van het begrip sociaal kapitaal, noch de ontdekker van de *civil society*.²³ Het besef van de waarde van sociale verbanden voor de samenleving was al lang aanwezig in de christelijke denktraditie. Zo zag de kerkvader Augustinus het gezin als oefenplek voor deugden die de samenleving dragen. In hoofdstuk 16 van *De Stad Gods* schrijft hij: “Omdat dus

het huis van een mens het begin of een deeltje dient te zijn van de stad en omdat elk begin gericht is op een daaraan beantwoordend einde, en ieder deel op de volledigheid van het geheel waarvan het een deel is, ligt de consequentie wel zeer voor de hand, dat de huiselijke vrede gericht is op de burgerlijke vrede; met andere woorden: dat de geordende eendracht waarin de samenwonenden bevelen geven en gehoorzaam zijn, gericht is op de geordende eendracht waarin de burgers bevelen geven en gehoorzaam zijn.”

Vergelijkbare inzichten zijn te vinden bij de 16^e-eeuwse calvinist Johannes Althusius. Hij ontwikkelt een uitgewerkte politieke theorie, waarin hij een centrale rol toedicht aan het gezin. Zijn *Politica* (1603) begint met het voorbeeld van een kind dat naakt ter wereld komt en zonder hulp zelfs de borst van zijn moeder niet kan bereiken. Eenmaal volwassen blijft het afhankelijk van anderen voor alles wat nodig is voor een comfortabel leven. Afhankelijkheid van anderen en de noodzaak om ons te verbinden, vormen volgens Althusius de basis-ingrediënten van onze samenleving. Het gezin is volgens hem het eerste sociale verband waarin we deelnemen en tevens het ‘kweekbed’ voor andere vormen van sociale verbinding. De onderlinge steun die gezinsleden elkaar bieden, maakt het mogelijk om te participeren in verenigingen en andere vrije associaties. Deze vrije associaties vormen op hun beurt de bouwstenen voor politieke structuren, zoals steden, provincies en staten. Door ons aan elkaar te verbinden in gezinnen, vrije associaties en politieke verbanden nemen wij morele plichten op ons, zoals het leveren van onderlinge bijstand, en richten wij ons op het gemeenschappelijk goede.²⁴ De *bottom-up* structuur van dit bouwwerk van verbanden en het cement van morele plichtsbetrachting, vormden de garantie dat het volk niet permanent kan worden onderdrukt door een immorele tirannieke heerser, maar de kracht behoudt zich daarvan te bevrijden.²⁵

Het gezin staat dus in verschillende opzichten aan het begin van onze samenleving. Het vormt de eerste bouwsteen ervan en is, om met Althusius te spreken, het kweekbed voor andere sociale verbanden. Het gezin heeft een essentiële rol bij de vorming van collectieve goederen die onze samenleving verrijken. Het is onderdeel van het sociaal kapitaal van onze samenleving en een van de voorwaarden voor het ontstaan van de *civil society*. Politici – zij die zich, in Althusius’ woorden, wijden aan “de kunst van het vormen van sociale verbanden” – moeten hier acht op slaan.²⁶ Zolang het kweekbed van het gezin groen is, kunnen sociale verbanden opnieuw ontstaan. Maar als het gezin verdwijnt staat alles op het spel. De moderne samenleving met al haar verworvenheden, waar onze voorouders eeuwenlang voor hebben geploeterd, berust immers op het fundament van het gezin. Zoals bouwinspecteurs funderingen nauwlettend controleren op haarscheurtjes en vervormingen, zo dienen politici ‘de staat van het gezin’ daarom met argusogen te volgen. Wie dat doet zal, zoals

Gezinskapitaal

in het volgende hoofdstuk naar voren komt, constateren dat het gezin aan verandering onderhevig is. Zullen deze veranderingen het gezin versterken of juist verzwakken? Het antwoord op deze vraag is van groot belang voor onze samenleving.

Hoofdstuk 2

Het gezin in beweging

Het gezin vormt het startpunt van het menselijk samenleven en de basis van onze sociale structuur, zo zagen we in het vorige hoofdstuk. Maar hoe gaat het nu eigenlijk met dat gezin? Sommige sociologen spreken apocalyptisch van het ‘einde van het gezin’, maar is dat terecht? Het maakt ook nogal uit hoe je het gezin opvat. Herman Dooyeweerd merkte in de jaren dertig al op dat het gezin verschillende verschijningsvormen kent. Die diversiteit aan gezinsvormen is sindsdien verder toegenomen.¹ Net als de rijksoverheid definiëren we daarom het gezin als ouder(s) met hun thuiswonende kinderen. In de volgende paragrafen zullen demografische trends ten aanzien van dit gezin worden bekeken vanuit statistisch en sociologisch perspectief, en tot slot vanuit het ervaringsperspectief van gescheiden ex-partners en hun kinderen.

2.1 Het einde van het gezin?

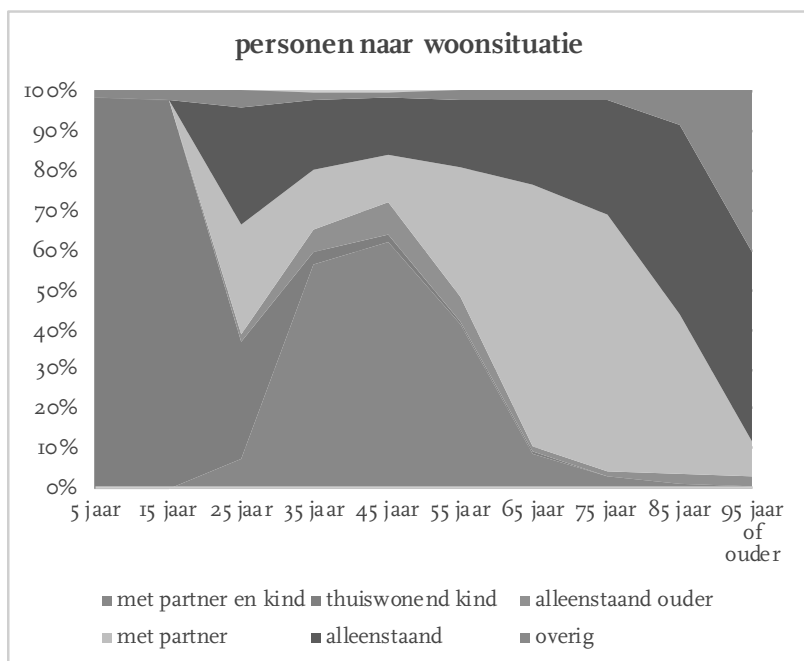
De afgelopen eeuw is zowel de dood als de heropstanding van het gezin meerdere keren verkondigd. Zo voorspelde de bekende socioloog Manuel Castells in 1997 “the end of the (nuclear) family as we have known it”.² En de Nederlandse gezinssocioloog Iteke Weeda voorzag al in 1982 dat het gezin ten dode was opgeschreven en dat mensen in de nabije toekomst op basis van vriendschapsrelaties nieuwe leefvormen zouden ontwikkelen.³ Recent orakelde hoogleraar ontwikkelingspsychologie Willem Koops: “Het traditionele gezin met mannetje, vrouwtje en 1,7 kind gaat op in een waaier van nieuwe vormen en opvoedstijlen: homohuwelijken, eenoudergezinnen, meeroudergezinnen, patchworkgezinnen”.⁴ Deze ideeën zijn niet nieuw. Al aan het begin van de twintigste eeuw klonken voorspellingen dat toenemende echtscheidingscijfers, vrouwenarbeid en dalende geboortecijfers duiden op de ondergang van het gezin.

Anderen zagen en zien nog wel een toekomst voor het gezin. ARP-leider Herman Bavinck merkte in 1912 op: “...uit dit alles mag men niet afleiden, dat het huisgezin langzamerhand verdwijnt en het familieleven ten gronde zal gaan. De vormen mogen wisselen, het wezen blijft.”⁵ De statistieken lijken op het eerste gezicht Bavinck te weerspreken. Het aandeel alleenstaanden op alle huishoudens is flink gestegen, van minder dan 10 procent in 1920 tot 38 procent in 2017. Anderzijds woont nog altijd een kleine meerderheid van de Nederlanders

Gezinskapitaal

in gezinsverband, als thuiswonend kind of als ouder. En in de actieve levensfase, van 30-55 jaar, ligt dat percentage nog hoger. Circa tweederde van de Nederlanders in deze fase vormt samen met één of meer kinderen een huishouden.

Figuur 2-1 personen naar woonsituatie in procenten (2018)

Tabel 2-2 huishoudensamenstelling kinderen (0-16 jaar) 1996 en 2015

Kind woont met beide juridische ouders	85,80%	79,89%
Kind woont alleen met juridische moeder of vader	10,09%	15,04%
Kind woont met juridische vader of moeder en partner	3,03%	4,01%
Kind woont zonder ouders	1,08%	1,06%

Bron: CBS Staline, Kinderen naar aanwezigheid ouders; leeftijd, migratieachtergrond, 22 juni 2018.

Woonsituatie is echter slechts één indicator die aangeeft of er sprake is van een gezinshuishouding. Tabel 2-2 geeft aan welke juridische relatie thuiswonende kinderen hebben met de volwassenen in hun huishouding. Daarbij is gebruik gemaakt van de registratie van juridisch ouderschap, dat ontstaat bij aangifte van de geboorte of erkenning op een later tijdstip. Meestal is de juridische ouder ook de biologische ouder.

Wanneer we de gegevens in tabel 2-1 en 2-2 combineren kunnen we concluderen dat het gezin nog altijd aan de basis staat van onze sociale structuur. Slechts een procent van de drie miljoen Nederlandse kinderen onder de zestien jaar woont niet bij de (biologische) ouders. Hoewel andere leefvormen in opkomst zijn, is het gezin niet verdwenen, zoals Weeda en anderen voorspelden.

Desalniettemin duiken in de media nog regelmatig artikelen op met koppen als ‘Het gezin als hoeksteen verkruint’ en ‘Het einde van het gezin’. Pedagoog Peter Cuyvers (zie kader) verklaart deze beeldvorming door de journalistieke neiging om dramatische koppen te kiezen, waarmee reële demografische trends te zwaar worden aangezet. Verder hebben sommige wetenschappers en

Peter Cuyvers ontkracht mythen over het gezin

Peter Cuyvers is vader van zes kinderen, pedagoog, zelfstandig adviseur jeugd- en gezinsbeleid en was jarenlang werkzaam voor de inmiddels opgeheven Nederlandse Gezinsraad. Door wetenschappelijke artikelen waarin hij statistische gegevens over het gezin herinterpreteerde, stond hij mede aan de basis van een herwaardering van het gezin in het maatschappelijk debat. Hij is auteur van het boek *Tien mythen over het gezin* (1998) en het *Het proletarische gezin, de toekomst van de vrouwelijke kostwinner* (2008). Voor het WI van het CDA schreef hij het gezinsrapport *Wissels om* (2010). Volgens Cuyvers wordt het beeld van demografische realiteit onder meer vertekend door het tellen van huishoudens, zonder rekening te houden met het aantal leden van huishoudens. Ook de beeldvorming over het ontbinden van relaties wordt bepaald door de manier waarop cijfers gepresenteerd worden. Het aantal relatiebreuken is weliswaar gestegen, maar door mensen gedurende hun levensloop te volgen, ontstaat een meer divers beeld. Dan blijkt dat van relaties van samenwoners circa de helft uiteindelijk op de klippen loopt. Voor gehuwden ligt dit percentage rond een kwart en, wanneer er kinderen zijn, nog lager.

opiniemakers volgens Cuyvers een politieke agenda: maak het gezin irrelevant en we hoeven er geen rekening mee te houden in overheidsbeleid.

Er is dus een stevige continuïteit in de sociale structuur van onze samenleving. Tegelijkertijd zijn er ook veranderingen. Ouders zijn minder vaak getrouwd, en wonen vaker samen. Meer kinderen wonen bij één ouder: in 2014 ging het al om een half miljoen kinderen. En ook het aantal stiefgezinnen neemt toe: in 2015 groeide 4 procent van de minderjarige thuiswonende kinderen op in een stiefgezin. Als ook oudere thuiswonende kinderen worden meegerekend, ligt het aandeel een stuk hoger: in 2009 ging het om circa 7 procent van de Nederlandse kinderen.⁶ Verder wonen meer kinderen samen met hun juridische ouder en een partner van gelijk geslacht, alhoewel de aantallen – ongeveer negenduizend kinderen – geringer zijn dan de maatschappelijke aandacht doet vermoeden.

Medisch geassisteerde voortplanting

Van ‘reageerbuisbaby’s’ tot ‘een man als moeder’, de mogelijkheden van medisch geassisteerde voortplanting lijken eindeloos. In-vitrofertilisatie (IVF), oftewel bevruchting buiten de baarmoeder, is sinds de introductie in 1978 als medische techniek ingeburgerd geraakt. Dat geldt in mindere mate voor de praktijken van ei- en zaadceldonatie, het bewaren van eicellen voor later gebruik, of draagmoederschap; die zijn slechts binnen bepaalde grenzen toegestaan. Op termijn wordt het volgens sommige wetenschappers mogelijk om uit gewone cellen ei- of zaadcellen te kweken of om embryo’s buiten de baarmoeder te laten uitgroeien tot een kind. Het is reeds technisch mogelijk (maar verboden) om een bevruchte eicel met erfelijk materiaal van drie ouders te creëren. Een genetisch eigen kind van twee mannen of twee vrouwen is nu nog geen reëel scenario, maar wellicht op termijn wel. Nieuwe mogelijkheden van geassisteerde voortplanting worden volgens sommigen onvermijdelijk normale opties, waar de regels zich aan moeten aanpassen. Vooralsnog gaat het echter, afgezien van IVF, om geringe aantallen. Voor het legaliseren van nieuwe medische mogelijkheden voor geassisteerde voortplanting is steeds een zorgvuldige ethische afweging geboden, waarbij niet primair de individuele wens tot ouderschap, maar het welzijn van het kind centraal moet staan. Om leven tot bloei te laten komen is het daarbij wijs om rekening te houden met het gegeven karakter van verwantschapsrelaties.

De veranderingen in de vorm van het gezin zijn onderdeel van twee demografische trends of ‘transities’. Tijdens de eerste transitie, die startte na de industriële revolutie, steeg de levensverwachting. Vanaf circa 1965 zien demografen een tweede transitie optreden. De gangbare levensloop, waarbij jongeren thuis wonen tot het huwelijk, vervolgens trouwen en kinderen krijgen, wordt vervangen door een keuzemodel. Jongeren gaan eerst zelfstandig wonen, wonen vervolgens ongehuwd of gehuwd samen met een partner, scheiden vaker, krijgen later kinderen of blijven kinderloos. De tweede transitie hangt samen het grotere belang dat wordt gehecht aan individualistische waarden zoals autonomie en zelfontplooiing, naast factoren als de duur van opleidingen, de arbeidsparticipatie van vrouwen en de toegenomen mogelijkheden voor geboorteregulering.⁷ Nieuwe voortplantingstechnieken maken het onder meer mogelijk om, zonder een seksuele relatie aan te gaan, kinderen te krijgen of om ouderschap verder uit te stellen (zie kader).

In tabel 2-3 is een aantal indicatoren van deze transities weergegeven.

Tabel 2-3 demografische transities in cijfers

	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2015	2025
<i>Eerste transitie</i>									
Gemiddelde levensverwachting bij geboorte	71,4	73,3	73,6	75,8	77,0	78,1	80,8	81,5	83,2
Gemiddeld kindertal per vrouw	3,1	3,1	2,6	1,6	1,6	1,7	1,8	1,7	1,8
Verhouding 65+ vs 20-65 jaar (grijze druk) in %	14,0	16,8	18,8	20,1	20,8	21,9	25,1	29,9	38,1
<i>Tweede transitie</i>									
Aantal echtscheidingen per 1000 echtparen per jaar	3	2,2	3,3	7,5	8,1	9,8	9,5	10,1	
Gemiddelde leeftijd moeder bij 1 ^e kind	26,4	25,6	24,3	25,6	27,5	29,1	29,4	29,7	
Aantal huwelijkssluitingen per 1000 inwoners	8,2	7,8	9,5	6,4	6,4	5,5	4,5	3,8	
Gemiddelde leeftijd bij huwelijk (man)	30,0	28,3	26,2	27,4	30,7	34,1	36,6	37,5	

Bron: CBS, statline.

Uit tabel 2-3 blijkt dat de eerste demografische transitie doorwerkt in de gemiddelde levensverwachting en de zogeheten 'grijze druk'. Vanaf 1970 worden de gevolgen van de tweede transitie zichtbaar: mensen trouwen minder en scheiden vaker.⁸ De veranderingen die samenhangen met beide transities zetten vooralsnog door in de eenentwintigste eeuw, zij het met minder kracht. Dat beeld komt naar voren uit prognoses van het CBS.⁹ Die leren dat de demografische transities in ieder geval in één opzicht lijken te zijn uitgewerkt: het aandeel gezinnen op alle huishoudens daalt nog wel, tot 2030 met in totaal 1 à 2 procentpunt, maar blijft daarna gelijk.

De verwachte daling van het aantal gezinshuishoudens tot 2030 komt vooral door de groei van het aantal oudere alleenstaanden, door het overlijden van de partner of een relatiebreuk. Het aantal jonge alleenstaanden neemt juist af doordat jongeren langer thuis blijven wonen. Ondanks de toegenomen levensverwachting blijft het aantal paren zonder thuiswonende kinderen gelijk. Dat komt ten dele door de stijging van het aantal relatiebreuken. Maar jongeren wachten, door de flexibilisering van de arbeidsmarkt en hogere woonlasten, ook langer met samenwonen en het krijgen van kinderen. Het gemiddelde kindertal per vrouw neemt echter niet meer af, wat bevestigt dat mensen nog altijd gericht zijn op gezinsvorming. Kortom: het demografische gewicht van het gezin, in al zijn varianten, neemt vooral af doordat er iets meer huishoudens ontstaan die de gezinsfase nog voor zich hebben, of al achter zich.

Ten slotte kan, op basis van de tabellen en figuren in dit hoofdstuk, worden geconcludeerd dat beide transities ertoe hebben geleid dat het 'traditionele gezin', van getrouwde man, vrouw en kinderen in aantal minder omvangrijk is geworden, terwijl andere gezinsvarianten, zoals eenoudergezinnen en stiefgezinnen, in aantal zijn toegenomen.

2.2 Sociologische perspectieven op de verandering van het gezin

Bavinck's voorspelling lijkt dus uit te komen: het gezin is niet dood, of stervende. En inderdaad, de vorm verandert. Op deze verandering zullen we verder inzoomen, gebruikmakend van enkele perspectieven op gezin en familie die in de sociologische wetenschap gangbaar zijn. Geen van deze perspectieven geeft op zichzelf een compleet beeld van het veranderingsproces; ze belichten elk een ander aspect en vullen elkaar zo aan.

Het 'functionele perspectief kwam al eerder te sprake. Vanuit dit perspectief bezien zijn de veranderingen van het gezin, in al haar vormen, beperkt. Het heeft sommige functies die niet tot haar 'kerncompetenties' behoren, zoals medische zorg, deels uitbesteed aan andere maatschappelijke instanties. Deze vermaatschappelijking van gezinstaken heeft echter nauwelijks vat gekregen op kerntaken zoals voortplanting, emotionele steun en socialisatie.

Gezins- en familiebanden kunnen echter ook door een andere bril worden bekeken. In het zogeheten ‘conflict perspectief’ op het gezin, dat veel sociologen hanteren, fungeert het ‘traditionele’ gezin als vehikel om mannelijke dominantie en sociale ongelijkheid in stand te houden. Die gezinsvariant neemt volgens deze sociologen in belang af als gevolg van verschuivende machtsverhoudingen. Volgens de eerder geciteerde Manuel Castells is de toenemende diversiteit aan gezinsvormen in gang gezet door de feministische beweging en de beweging voor homorechten, die kritiek formuleren op wat hij het patriarchale gezinsmodel noemt, “the institutionally enforced authority of males over women and children in a family unit”¹⁰. Dit zal, zo stelt Castells, de ondergang van dit gezinsmodel bewerkstelligen, waardoor uiteindelijk de vrijheid en de sociale gelijkheid van individuen zal toenemen.

Sociologen als Ulrich en Elisabeth Beck, Zygmunt Bauman en Anthony Giddens hebben op basis van het statische functionele perspectief en het dynamische conflict perspectief andere theorieën van sociale ontwikkeling geformuleerd.^{11, 12, 13} Zij benadrukken de continue verandering van sociale structuren en instituties, zoals het gezin, in het huidige tijdperk dat zij aanduiden als de ‘vloeibare’ of ‘reflexieve’ moderniteit.¹⁴ Sociale relaties worden meer en meer onderwerp van reflectie, een keuze die kan worden herzien. Sociale verbanden worden als het ware vloeibaar. Dat geldt ook voor gezin en huwelijk. Individuele emotionele behoeftes en de vrijheid om het eigen leven vorm te geven, zijn meer centraal komen te staan in de partnerrelatie. Die vrijheid gaat echter gepaard met risico’s. Twee springen eruit: echtscheiding en, vaak daaruit voortvloeiend, alleenstaand ouderschap. Om deze risico’s te vermijden binden mensen zich minder snel. Dit betekent niet dat er geen gezinnen meer ontstaan. De meeste mensen vinden uiteindelijk een vaste levenspartner en krijgen kinderen. Het gezin wint zelfs aan betekenis in een multi-etnische, geseculariseerde samenleving, doordat mensen in toenemende mate in het gezin hun zekerheid, identiteit en levensdoel zoeken en minder in instituties zoals de kerk of de natiestaat. Het gezin en de familie zijn voor velen de (enige) vaste ankerpunten in een vloeibare en onzekere wereld.

Deze betekenis die wordt toegekend aan het gezin sluit aan op het perspectief van ‘symbolische interactie’. In deze stroming binnen de sociologie, waarvan socioloog en filosoof George Herbert Mead als grondlegger wordt beschouwd, wordt aan sociale verbanden zoals het gezin een eigen waarde toegekend, los van de functie die zij vervullen. Repeterende handelingen (‘rituelen’) binnen sociale verbanden creëren emotionele banden en verschaffen betekenis aan het leven. In de context van het gezin gaat het bijvoorbeeld om gezamenlijk eten, vakantie vieren of voorlezen aan kinderen. Ze vormen een indicatie van een vitaal en betekenisvol gezinsleven. Een bloeiend gezinsleven heeft in zichzelf waarde, maar heeft ook een positief neveneffect: het draagt bij aan de soci-

alisatie van kinderen en volwassenen. Dit wordt geïllustreerd door het feit dat tieners die vaker met het gezin eten minder depressieve gevoelens ontwikkelen, minder vaak drugs gebruiken en beter presteren op school.¹⁵

Het is vanuit dit perspectief daarom goed nieuws dat gezinnen met jonge kinderen, ondanks de stijgende arbeidsparticipatie, wekelijks nog vijf à zes keer 's avonds samen eten. Ouders zijn de afgelopen jaren zelfs meer tijd gaan besteden aan voorlezen en spelen met hun kinderen. Vrije tijd schiet er daardoor wel bij in: ouders met thuiswonende kinderen beschikten in 2016 wekelijks over 9 uur minder vrije tijd dan de gemiddelde volwassene.^{16, 17} Hoewel ouders de combinatie van betaald werk en ouderschap op zich positief ervaren, voelt de helft van de jonge ouders zich opgejaagd.¹⁸ En volgens de Sociaal Economische Raad (SER) houdt ook de toename van burnout-klachten verband met de combinatie van werk en zorgtaken.¹⁹ Die relatie moet wel worden genuanceerd: taak-combineren is slechts één van de factoren die de toename van het aantal burn-outs verklaren. En werknemers met oudere kinderen hebben juist *minder* kans op burnout-klachten dan werknemers zonder kinderen.

Verder blijkt uit de tijdsbesteding van ouders dat mannen en vrouwen minder onderscheiden rollen krijgen binnen het gezin. Hoewel er nog flinke verschillen blijven tussen de tijd die vaders en moeders besteden aan zorg- en huishoudelijke taken, neemt de omvang van deze verschillen wel af. Deze trend zal zich doorzetten doordat jonge vrouwen hoger opgeleid zijn, vaker een baan hebben en jonge mannen en vrouwen er meer egalitaire normen op na houden dan ouderen.

Samen geven de besproken perspectieven een veelzijdig beeld van de gedaanteverandering van het gezin. Vanuit het functionele perspectief en het perspectief van symbolische interactie bekeken heeft die verandering weinig gevolgen, alhoewel de tijdsdruk op gezinnen wel enige aanleiding tot zorg geeft. Maar het conflictperspectief en de theorie van de reflexieve moderniteit laten zien dat de verandering van het gezin wel degelijk belangrijke gevolgen heeft: meer vrijheid voor individuen, gepaard met een hoger risico op een relatiebreuk of alleenstaand ouderschap. Daarmee geven Beck, Bauman en Castells een wezenlijke aanvulling op ons begrip van de verandering van het gezin: ze hebben een scherp oog voor zowel de positieve gevolgen als de risico's. Ze helpen ons zo om het veranderingsproces beter te verstaan.

Eén aspect van dit proces laten zij echter nog onderbelicht. Beck, Bauman en Castells schetsen de consequenties van de verandering van het gezin die, in hun ogen, onvermijdelijk zijn. Hoewel zij ook oproepen tot een bezinning op en een gesprek over het vloeibaar worden van relaties is hun primaire boodschap: we moeten er mee leren leven. Deze benadering doet echter onvoldoende recht aan het leed dat kan ontstaan wanneer relaties schipbreuk leiden en kinderen moeten opgroeien met slechts één ouder. Dat leed staat centraal in de volgende paragraaf.

2.3 De tragedie van een relatiebreuk

Een relatiebreuk vormt namelijk in vele opzichten een tragedie. Gescheiden mensen zijn vaker depressief, ervaren meer stress en andere gezondheidsproblemen en hebben een hoger sterftecijfer. Kinderen van gescheiden ouders presteren slechter op school en vertonen meer sociaal-emotionele problemen dan kinderen uit intacte gezinnen.²⁰ De negatieve effecten van scheidingen voor kinderen treden sterker op na zogeheten vecht- of conflictscheidingen, waar de afwikkeling van de scheiding gepaard gaat met veel strijd. Circa een op de vijf scheidingen eindigt inmiddels in zo'n conflictscheiding.²¹ Volgens deskundigen komen conflictscheidingen vaker voor onder christenen, omdat die het scheidingsproces langer uitstellen, totdat het echt niet meer gaat.²² Ook wanneer we de keuze van gescheiden mensen niet veroordelen, doen we hen ook geen recht door hun situatie te bagatelliseren. Juist de pijn die mensen na een scheiding ervaren, illustreert de waarde die gezin en huwelijk voor hen hebben.

Scheiden heeft ook financiële consequenties. Na het vertrek van één van de ouders daalt het gezinsinkomen gemiddeld met 16 procent.²³ Eenoudergezinnen hebben daardoor een fors risico op armoede: een kwart leeft onder de armoedegrens.²⁴ Dit verklaart voor een deel de hogere kans op probleemgedrag en emotionele problemen en de lagere schoolprestaties van kinderen uit eenoudergezinnen.²⁵ Bovendien zijn de negatieve effecten van een relatiebreuk ongelijk verdeeld: alleenstaande ouders zijn meestal moeders, hoewel het aantal alleenstaande vaders wel groeiende is.

Daarmee is nog niet alles gezegd. Relatiebreuken vormen ook een handicap bij de socialisatie van kinderen. Ze knagen daarmee aan het sociaal kapitaal dat het gezin vormt. Hoe leren kinderen waarden als trouw, naastenliefde, opofferingsgezindheid en geborgenheid als de partnerrelatie en de ouder-kindrelatie onderdeel zijn van een reflexief proces, waarin keuzes kunnen worden herzien? Het feit dat kinderen van gescheiden ouders tweemaal zo vaak scheiden illustreert dit.²⁶ De inkomensdaling die vaak optreedt na een scheiding, een verhuizing naar een andere buurt en school, verlies van vrienden en een netwerk doet het sociaal kapitaal verder slinken. Dat een relatiebreuk het sociaal kapitaal daadwerkelijk aantast, blijkt ook uit het feit dat kinderen van gescheiden ouders vaker antisociaal gedrag (agressie, criminaliteit) vertonen en meer moeite hebben sociale relaties aan te gaan en samen te werken.²⁷ Putnam liet eerder zien dat ons sociaal kapitaal al steeds meer ongelijk is verdeeld tussen arm en rijk. Mensen met een laag inkomen en klein netwerk worden nog eens extra hard getroffen als hun financieel en sociaal kapitaal door een relatiebreuk een buiteling maakt.

In het gezin, het eerste sociale verband, komt zo het vloeibaar worden van

Gezinskapitaal

sociale verbanden bij uitstek tot uitdrukking. Het gezin vormt als het ware een thermometer van de hele samenleving, waarin sociaal kapitaal onder druk staat. Het verdwijnen van sociaal kapitaal, zo betogen Putnam en Althusius, zal uiteindelijk de vitaliteit van de democratie en onze welvaart aantasten.

We kunnen dus constateren dat de gedaanteverandering van het gezin risico's met zich meebrengt voor gezinnen zelf én de samenleving als geheel. De negatieve gevolgen van relatiebreuken en tijdsdruk manifesteren zich reeds in langdurige armoede, stress en burn-out, gezondheidsproblemen en ontwikkelingsachterstanden bij kinderen. Deze effecten zijn op zichzelf al ernstig genoeg voor de betrokkenen. Het is duidelijk dat sommige gezinnen tegen hun grenzen aanlopen. Hier ligt een urgente maatschappelijke én politieke opgave. De overheid is immers geroepen om onrecht te bestrijden en de zwakkeren in de samenleving te beschermen. Zij waakt over het gemeenschappelijk belang en beschermt de orde van de samenleving. Daarom ligt het voor de hand dat de overheid optreedt.

Hoofdstuk 3

Overheid en gezin

Om het goede leven in gezinnen te beschermen zal de overheid actie moeten ondernemen. Wat we daarbij kunnen leren van sociologen, zoals Beck, Giddens en Castells, is dat de veranderingen in het gezin en de familie niet op zichzelf staan. Ze worden voortgestuwd door grotere maatschappelijke processen en zijn daar ook de oorzaak van. Het is daarom noodzakelijk dat aan het overheidsbeleid een grotere visie op het 'goede leven', in relatie tot deze maatschappelijke processen, ten grondslag ligt. Een visie die onvermijdelijk ook een waardeoordeel inhoudt. Het loont de moeite om eerst de uitgangspunten van onze visie op het gezin te bespreken en te spiegelen aan de uitgangspunten waarop het huidige overheidsbeleid is gebaseerd. Hiermee wordt een solide basis gelegd waarop, in hoofdstuk 4, verder kan worden gebouwd aan een meer gezinsvriendelijk overheidsbeleid.

Dit hoofdstuk begint dus met de visie op het gezin in de christelijke politieke traditie, geïnspireerd door Gods woord en geworteld in de kerk van de eeuwen. Deze oude en diepe wortels geven de stevigheid die nodig is om stormen te doorstaan en te blijven groeien. Want de christelijk-politieke visie op het gezin is in beweging. Zij ontwikkelt zich, gedreven door veranderende maatschappelijke omstandigheden en nieuwe inzichten.

Dat geldt ook voor de visie op het gezin in de twee andere grote politieke stromingen, het socialisme en het liberalisme. Hoewel socialisten en liberalen lange tijd met waardering spraken over het gezin, is vanaf de jaren zestig een sterke nadruk komen te liggen op de vrijheid, zelfontplooiing en emancipatie van het individu. Dit heeft belangrijke gevolgen gehad voor het overheidsbeleid. De focus verschoof van de ondersteuning van één specifiek gezinsmodel, namelijk het kostwinnersgezin, naar het individu. Deze verschuiving staat centraal in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk. De laatste jaren wordt het gezin weer herontdekt door beleidsmakers en wetenschappers. In paragraaf 3 wordt ingegaan op de kansen die deze ontwikkeling biedt.

3.1 Het gezin en het goede leven

Het gezin in de christelijke politieke traditie

Waar liberalen vaak opkomen voor de vrijheid van het individu en socialisten

het heil van de staat verwachten, hechten christen-politici veel waarde aan organische sociale verbanden, zoals het gezin. En waar liberalen en socialisten in beginsel positief staan tegenover secularisering en individualisering, zien confessionele partijen vooral de keerzijdes van deze ontwikkelingen. Hierbij wijzen zij op afnemend onderling vertrouwen, verantwoordelijkheidsbesef en sociale cohesie en een groter beroep dat op de overheid wordt gedaan.¹ Organische verbanden, zoals het gezin, vormen het medicijn tegen de teloorgang van de gemeenschap en een overvraagde overheid. Binnen het gezin worden namelijk waarden zoals verantwoordelijkheid en naastenliefde overgedragen, die de maatschappelijke samenhang en het onderling vertrouwen versterken. Bovendien bieden gezinsleden elkaar onderlinge steun, waardoor een beroep op de overheid voorkomen kan worden. Deze waardering voor organische sociale verbanden moet tot uitdrukking komen in een bescheiden opstelling van de overheid. Deze gedachte werd door Abraham Kuyper gemunt als 'soevereiniteit in eigen kring'.² In *Ons Program* (1879) schrijft Kuyper dat de overheid pas mag optreden in gezinnen als de vader zijn taken als 'natuurlijk hoofd des huisgezins' verwaarloosde of als rechten van individuen binnen het gezin werden geschonden. Kuyper en geestverwant Herman Bavinck stonden kritisch ten opzichte van initiatieven zoals kinderopvang en 'opvoedingsgestichten' voor verwaarloosde kinderen, waarbij opvoedingstaken uit handen van ouders werden genomen. Vanzelfsprekend wezen ze ook het socialistische idee van staatsopvoeding af. Dat zou ertoe leiden dat 'bastaardij levensregel wordt' en het gezin zou verdwijnen. Bavinck stelde zich die situatie al levendig voor: 'De man leeft op zichzelf, en de vrouw leeft op zichzelfe. Men spijs in publieke gelagzalen, en kiest zijn slaapstede naar de hartstocht wenkt. Zoo vervalt alle reden om een Huisgezin op te zetten'.³

Katholieken kenden een vergelijkbare waarde toe aan de autonomie van organische verbanden, maar vonden wel dat de overheid de voorwaarden moest scheppen zodat lagere verbanden konden floreren. De Katholieke Volkspartij (KVP) was uitgesproken voorstander van ondersteuning van het gezin door de overheid. Na de oorlog was 'gezinspolitiek' zelfs het hoofddoel van haar politieke activiteit.⁴

Ook in het protestantse politieke denken kwam deze gedachte tot ontwikkeling. Abraham Kuyper was nog tegen overheidshulp voor arme arbeidersgezinnen: dat vond hij een taak voor de kerken. Hendrik Colijn, die na Kuypers dood het leiderschap van de ARP overnam, vond steun voor gezinnen in nood echter niet in strijd met soevereiniteit in eigen kring, maar juist een onderdeel daarvan. Deze gedachte zou verder aan invloed winnen bij de partijen in de reformatorische politieke traditie. Het ontwikkelen van een ondersteunde infrastructuur voor organische verbanden werd al snel beschouwd als behorend tot de kern van de overheidstaak. Deze infrastructuur kan breed worden op-

gevat: van onderwijs en gezondheidszorg, tot het waarnemen van de taak van verbanden die daar (tijdelijk) niet toe in staat zijn.⁵

De ChristenUnie erkent dat Gods heerschappij uitwerking moet hebben in het gehele leven, maar dat de doorwerking van dit uitgangspunt in de politiek is beperkt tot het gebied waar de overheid over gaat: het bevorderen van gerechtigheid op het publieke terrein. Deze beperking betekent ook dat de overheid vaak genoeg moet nemen met het inperken van de gevolgen van het kwaad, zonder dat het kwaad zelf wordt aangepakt.

De Bijbel over huwelijk en gezin

Maar wat zegt de Bijbel nu precies over huwelijk en gezin? In het eerste hoofdstuk van deze studie werden Genesis en Jesaja aangehaald, waarin het huwelijk wordt geschetst als heilige instelling die een rol speelt in Gods plan met deze wereld. Elders in de Bijbel worden huwelijk en gezin gebruikt als metaforen voor de relatie tussen God en Israël en tussen Jezus en Zijn kerk. In de Bijbel zijn verder vele teksten terug te vinden die weergeven hoe huwelijk en gezin door God bedoeld zijn (zie kader).

Huwelijk en gezin in de Bijbel

Theoloog en predikant Douwe Steensma gaf in Rotsvast gezinsbeleid (1998) een systematisch overzicht van Bijbelteksten over huwelijk en gezin, waarachter de volgende onderliggende waarden kunnen worden bespeurd:

- **Exclusiviteit.** Het huwelijk is het verbond tussen één man en één vrouw. Seksuele relaties buiten het huwelijk worden afgekeurd.
- **Duurzaamheid.** Het huwelijk is een verbintenis voor het leven. Het doet God verdriet wanneer huwelijkspartners elkaar verlaten.
- **Liefde en respect.** Kinderen moeten ontzag hebben voor hun ouders, hen gehoorzamen en voor hen zorgen. Ouders moeten hun kinderen vormen en opvoeden en hen kennis bijbrengen over God. Ook binnen de huwelijksrelatie vraagt God wederzijds respect en liefde.
- **Bloedverwantschap.** Biologische afstamming is zo belangrijk voor de onderlinge band tussen gezinsleden (zie bijvoorbeeld Spreuken 3:12, Psalm 103:13 en de gelijkenis van de verloren zoon) dat deze een eigen morele waarde heeft.

Hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinninging betoogt in 'Geografie van Goed en Kwaad' (2005) dat in ieder geval de twee eerste waarden universeel gedeeld werden vanaf de oudheid tot het begin van de moderne tijd. De invulling die wordt gegeven aan deze waarden varieert echter wel per cultuur-historische setting. Echtscheiding en polygamie, die in de oudheid veel voorkwamen, worden bijvoorbeeld in het Oude Testament nog gedoogd en gereguleerd, maar in het Nieuwe Testament afgekeurd. Cultuur-historische noties spelen ook een rol bij de positie van de vrouw binnen het huwelijk. En dat geldt volgens sommigen ook voor homoseksuele relaties. Uit enquêtes onder voorgangers en kerkleden blijkt dat standpunten over homoseksualiteit, maar ook over samenwonen en echtscheiding wat minder 'rotsvast' zijn dan bijvoorbeeld eind jaren negentig. Maar er is ook continuïteit. De leer van de Bijbel wordt van generatie op generatie overgedragen. Daarin zijn principes als de verantwoordelijkheid van huisgenoten voor elkaar, trouw in relaties en het huwelijk als unieke verbintenis van man en vrouw, al eeuwenlang van betekenis.

Huwelijk en gezin nemen in de Bijbel dus een belangrijke plaats in, als onderdeel en afspiegeling van Gods handelen met de mensheid. Deze afspiegeling heeft echter door de zonde een inherent gebrekkig karakter. Huwelijken stranden en gezinnen vallen uiteen. Seksuele relaties buiten het huwelijk zijn eerder regel dan uitzondering. Pastoraal optreden in deze situaties is (gelukkig) geen overheidstaak. Anderzijds kunnen Bijbelse regels voor het goede leven, die structuren in de schepping weerspiegelen, ook niet zonder consequenties worden genegeerd. Bloedbanden doen ertoe. Partnerrelaties zijn naar hun aard duurzaam en exclusief. Zonder onderlinge zorg, liefde en respect missen relaties hun doel. Het negeren van deze wetmatigheden kan zowel de betrokkenen als de samenleving schade berokkenen. De overheid doet er daarom goed aan om beleid op te stellen voor huwelijk en gezin, rekening houdend met deze structuren.

En gelukkig doet de overheid dat ook. Zij verleent van oudsher publieke erkenning aan intieme levensverbanden, bijvoorbeeld in de vorm van het burgerlijk huwelijk of juridisch ouderschap. Zo ontstaan rechtsverhoudingen die de liefde een vaste basis geven. De publieke erkenning van relaties maakt het bovendien makkelijker om ongezonde seksuele relaties, bijvoorbeeld tussen bloedverwanten of met minderjarigen, te voorkomen. En het voorkomt dat kinderen aan hun lot worden overgelaten of dat conflicten ontstaan over afstamming en onderlinge zorg. Christelijke politieke partijen laten zich bij het formuleren

van beleid voor huwelijk en gezin leiden door de Bijbel. De ChristenUnie en haar voorlopers hebben zich bijvoorbeeld, met een beroep op de Bijbel, verzet tegen de versoepeling van de voorwaarden voor echtscheiding, het juridisch faciliteren van samenwonen en de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor mensen van gelijk geslacht.

Botsende levensbeschouwingen

Tot ver in de moderne tijd vonden Bijbels geïnspireerde politieke standpunten over huwelijk en gezin nog breed weerklank in de samenleving. Door de ontkerkelijking is dat nu niet meer zo. Christen-politici staan daardoor voor een dilemma. (zie kader).

Tegen de tijdgeest

Moeten christenen in een ontkerkelijkte samenleving de toenadering zoeken tot het *mainstream* denken, of juist de confrontatie aangaan? Met deze vraag worstelen christenen in Nederland al lang. Politicus en theoloog Abraham Kuyper koos voluit voor de confrontatie, verwijzend naar de fundamentele tegenstelling (in het Grieks: antithese) tussen de gelovige en de ongelovige, die ook in de Bijbel is terug te vinden. In het gezin was volgens Kuyper de seculiere tijdgeest in al haar facetten merkbaar. Zo maakte hij zich zorgen over het feit dat “de echtscheiding gemakkelijker, de opvoeding meer uithuizig, de kinderen onafhankelijker worden”, een ontwikkeling die “niet slechts feitelijk doorwerkt, maar met een goedgegonden lach door het publiek begroet wordt, soms zelfs vurig wordt bepleit”. Deze ontwikkeling kon slechts worden gestuit door een terugkeer naar Gods Woord in gezinnen en christelijk onderwijs, zo schreef Kuyper in een serie artikelen met als titel ‘Antirevolutionair, ook in uw huisgezin’. Van de kant van de overheid moest tegenover de seculiere tijdgeest Bijbelse normen worden gesteld. Door deze te handhaven, zou er onder het volk weer eerbied komen voor Gods wetten. Hierdoor zou volgens Kuyper de “tucht zich in de huisgezinnen herstellen, de eerbied voor de ouders toenemen en het ontzag voor autoriteit herstellen”.

De ChristenUnie en haar voorlopers waren lange tijd vaandeldragers van een strijdbare reactie. Twintig jaar later zijn de toon en de ambities bescheiden geworden. In het politieke spreken en handelen van de ChristenUnie wordt, meer dan in het verleden, rekening gehouden met de maatschappelijke realiteit. Bovendien erkennen we dat opvattingen over wat voorheen als

scheppingsordeningen werden beschouwd, toch soms verschuiven. Zo denken christenen tegenwoordig anders over de maatschappelijke participatie van vrouwen, de zorgende rol van vaders of over voorbehoedsmiddelen. Meer dan vroeger is er verschil van inzicht over de toepassing van de Bijbel op concrete ethische en politieke vraagstukken.

Tegelijkertijd heeft de ChristenUnie haar Bijbels geïnspireerde idealen niet losgelaten. En ondanks, of wellicht juist doordat, de ontkerkelijking haar voltooiing heeft bereikt, is de laatste jaren samenwerking mogelijk tussen seculiere en christelijke politieke partijen op thema's rond huwelijk en gezin, zoals bijvoorbeeld bij de aanpak van vechtscheidingen.

De vorige paragrafen resumerend komen we tot vier belangrijke uitgangspunten van een christelijk-politieke visie op het gezin:

- Gezinnen zijn van waarde voor de samenleving, als verbanden waar normen en waarden worden aangeleerd en waar onderlinge zorg wordt verleend.
- De Bijbel is de toetssteen en inspiratiebron bij het formuleren van beleid voor intieme levensverbanden, zoals huwelijk en gezin.
- Gezinsbeleid moet bescheiden zijn, want gezinnen hebben eigen verantwoordelijkheden.
- Gezinnen verdienen ondersteuning van de overheid. De overheid creëert de voorwaarden zodat gezinnen hun verantwoordelijkheden waar kunnen maken.

3.2 Van gezin naar individu

Net als binnen de christelijke traditie, zijn in de liberale en socialistische stroming verschillende accenten gelegd ten aanzien van huwelijk en gezin. Soms waren de ideeën radicaal. Zo schreven Marx en Engels in het communistisch manifest (1848): “Waarop berust het tegenwoordige, het burgerlijke huisgezin? Op het kapitaal, op het privéinkomen. Geheel ontwikkeld bestaat het slechts voor de bourgeoisie, maar het vindt zijn aanvulling in de gedwongen familieloosheid van de proletariërs en in de openbare prostitutie. Het huisgezin van de bourgeois valt natuurlijk weg met het wegvallen van de aanvulling daarvan en beide verdwijnen met het verdwijnen van het kapitaal”. Waarmee ze maar wilden zeggen dat instituten als huwelijk en gezin slechts maatschappelijke constructen waren, bepaald door economische machtsverhoudingen.

Ook de bekende liberale politiek-filosoof John Stuart Mill had een negatief beeld van het gezin. In *On the subjection of women* (1869), een pleidooi voor de emancipatie van vrouwen, schreef hij: “The family is a school of despotism, in which the virtues of despotism, but also its vices, are largely nourished”.

In de periode van industrialisatie werd burgerlijkheid echter de norm, wat zich uitte in een brede politieke waardering voor het instituut van het gezin. In

het beginselprogramma van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP, 1912) werd bijvoorbeeld afkeurend gesproken over “de vernietiging van het gezinsleven”, als gevolg van de krachten van het kapitaal. Hoewel een expliciete gezinspolitiek ontbrak, verleenden socialisten wel steun aan maatregelen om het zogeheten kostwinnersgezin mogelijk te maken (zie kader).

Het kostwinnersgezin

Tot in de jaren zestig werd het kostwinnersgezin door zowel socialisten, liberalen als confessionelen beschouwd als hoeksteen van de samenleving en pijler van het overheidsbeleid. De man bracht het inkomen in, zodat de vrouw zich volledig kon richten op het huishouden en de opvoeding van de kinderen. De uitbreiding van het stelsel van sociale zekerheid na de Tweede Wereldoorlog was primair gericht op het realiseren van dit burgerlijke ideaal. Het kostwinnersgezin werd de norm waarop de sociale zekerheid, arbeidswetgeving en belastingheffing waren gebaseerd. Het inkomen van de mannelijke kostwinner moest toereikend zijn voor een heel gezin en concurrentie van vrouwen op de arbeidsmarkt werd tegengegaan door arbeidsverboden voor getrouwde vrouwen.

De brede politieke waardering voor het gezin kwam verder tot uitdrukking in het eerste beginselprogramma (1948) van De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Daarin was de volgende passage opgenomen: “De partij, overtuigd dat het gezin de kern vormt der maatschappij, verlangt dat niets worde nagelaten dat de morele en materiële bescherming van het gezin kan versterken”. Hiermee werd teruggesproken op het gedachtegoed van bekende denkers van de Verlichting, waaruit het liberalisme is voortgekomen. Jean-Jacques Rousseau noemde in *Du Contrat Social* het gezin “de oudste vorm van samenleven en de enige natuurlijke” en Immanuel Kant beschouwde het door een familiehoofd geleid gezin als in overeenstemming met door de natuur gegeven rechten en plichten. De later invloedrijke moderne liberale politiek-filosoof Rawls leende Kants idee van het ‘familiehoofd’ als ondersteuning voor zijn *Theory of Justice* (1971).

Sinds de jaren zestig zagen we in het liberalisme en het socialisme echter een steeds grotere nadruk op vrijheid en zelfontplooiing, waardoor andere opvattingen over huwelijk en gezin op de voorgrond traden. Hierbij speelden de emancipatiebewegingen voor vrouwen en homoseksuelen, die gelijkberechtiging op verschillende terreinen nastreefden, een rol. Evenals zorgen over de

financiële houdbaarheid van de verzorgingsstaat die ontstonden door economische recessies en het dalende geboortecijfer.

In reactie op dreigende begrotingstekorten werden sociale regelingen, zoals de kinderbijslag en de studiefinanciering, gekort. Maar er werd ook gekeken naar de inkomstenkant: premie- en belastingopbrengsten zouden kunnen toenemen door een verhoging van de arbeidsparticipatie. Daardoor konden sociale voorzieningen ook op lange termijn betaalbaar blijven. Het emancipatiemotief werd zo verbonden met een economisch motief. Betaald werk vergrootte immers ook de economisch zelfstandigheid van vrouwen, waardoor hun achtergestelde positie werd gecorrigeerd. Er ontstond zo een breed draagvlak voor een overheidsbeleid waarin het individu centraal kwam te staan. Dit beleid werkte door via twee sporen: het belastingstelsel en de sociale zekerheid, en het personen- en familierecht. Deze sporen zullen in het vervolg van dit hoofdstuk worden behandeld.

Individualisering van het belastingstelsel en de sociale zekerheid

Vanaf midden jaren tachtig werd het kostwinnersgezin, als norm waarop de sociale zekerheid, arbeidswetgeving en belastingheffing was gebaseerd, ingevuld voor een model waarin het individu centraal staat. Dat individu moest zelf in zijn of haar levensonderhoud kunnen voorzien. De overdraagbare belastingvrije voet werd afgebouwd, de arbeidskorting werd verhoogd en er werd een inkomensafhankelijke combinatiekorting voor tweeverdieners ingevoerd. Kinderopvang werd steeds ruimhartiger gesubsidieerd. En stapsgewijs werden een aantal categorieën uitkeringsgerechtigden, zoals partners van uitkeringsgerechtigden en alleenstaande ouders met een bijstandsuitkering, richting de arbeidsmarkt gedirigeerd. Het resultaat is dat sinds 1985 het aandeel vrouwen met een betaalde baan spectaculair is toegenomen: van 34 procent naar circa 62 procent. Vrouwen zijn anno 2017 hoger opgeleid en werken vaker. Kanttekening hierbij: vrouwen werken vaker in deeltijd, in lagere functies en tegen minder salaris dan mannen.⁶

Deze ontwikkeling heeft positieve effecten gehad. Vrouwen ervaren hun betaalde baan over het algemeen als een verrijking van hun leven: ze hebben plezier in hun werk, vinden hun werk belangrijk voor hun ontplooiing en waarderen de contacten die ze er opdoen. Bovendien zien de meeste vrouwen de afwisseling tussen betaald werk en zorgtaken als een plus.⁷ Ook mannen geven steeds meer de voorkeur aan een gelijke verdeling van arbeid en zorgtaken. Een meerderheid van de vaders werkt het liefst vier dagen of minder.⁸ Mannen en vrouwen krijgen geleidelijk een meer gelijke positie bij de verdeling van arbeid- en zorgtaken binnen gezinnen. En goed voorbeeld doet volgen. Door het voorbeeldgedrag van hun ouders leren kinderen dat het normaal is dat mannen verantwoordelijkheid nemen voor zorgtaken en vrouwen

capaciteiten hebben die het verdienen ontwikkeld te worden. De stimulering van arbeidsparticipatie van vrouwen, een beleid dat bij de achterban van de ChristenUnie en haar voorlopers aanvankelijk flinke weerstand opriep, heeft dus ontegenzeggelijk winst opgeleverd.

Maar bij deze ontwikkeling is wel een kanttekening te plaatsen. De hogere arbeidsparticipatie is maar tot op zekere hoogte het gevolg van een vrije keuze. Door de flexibilisering van de arbeidsmarkt, diploma-inflatie en de terugtrekkende verzorgingsstaat is de toekomst onzeker geworden voor het middenklasse gezin. Behoud van de sociaaleconomische positie is het hoogst haalbare en daarvoor zijn twee inkomens inmiddels broodnodig. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid concludeert: “Met slechts één arbeidsinkomen redt een middenklassegezin het vaak niet meer. Middengroepen moeten voortdurend alert zijn en bereid zijn om te investeren door van baan te veranderen, twee inkomens in te zetten, en zich bijtijds bij te scholen. Zij moeten – om fietstermen te gebruiken – hard blijven trappen om niet om te vallen of achterop te raken”.⁹ De druk op gezinnen om (meer) te werken neemt dus toe. En dat geldt in het bijzonder voor startende gezinnen, wiens uitgangspositie slechter is dan die van voorgaande generaties, door de krappe woningmarkt en strengere hypotheekvoorwaarden. Bovendien beginnen jongeren hun carrière tegenwoordig vaak met een studieschuld.

De vrijheid om arbeid- en zorgtaken naar eigen inzicht te verdelen wordt verder beperkt door de grotere belastingdruk van éénverdieners, ten opzichte van twee- of anderhalfverdieners.¹⁰ Voor een huishouden met een inkomen van 50.000 euro (bruto) is de belastingdruk voor eenverdieners circa 5 procent hoger dan voor tweeverdieners. Een eenverdienersgezin met twee kinderen en één werkende partner met een modaal inkomen (35.000 euro bruto) kan inmiddels slechts met moeite rondkomen, zo blijkt uit een berekening van Nibud.¹¹ Voor veel gezinnen is het tweeverdienersmodel financieel gezien dus de enige optie. Dit model, dat het kostwinnersgezin als norm van het overheidsbeleid heeft vervangen, past echter niet bij elke gezinssituatie. Denk aan gezinnen waarin één van beide partners door ziekte of onvoldoende opleiding niet in staat is betaald werk te doen. Of gezinnen waar kinderen meer zorg en aandacht nodig hebben, en die het beste geboden kan worden door een van beide ouders.

Kortom, het is winst dat de bevoorrechte positie van de man binnen het kostwinnersgezin, die vrouwen achterstelde en neerdrukte, verleden tijd is. Maar gelijke kansen en grotere vrijheid voor vrouwen gaan gepaard met een nieuwe inperking van de vrijheid. Niet door arbeidsverboden, maar door verschillen in belastingdruk. Het mannelijk kostwinnersgezin is ingeruild voor een nieuw ideaaltypisch gezin, waarin betaalde arbeid en zorgtaken gelijk zijn verdeeld tussen partners, vrouwen financieel onafhankelijk zijn en er geen sprake is van genderspecifieke rollen. Het is onvermijdelijk dat de overheid in haar beleid

uitgaat van een bepaalde visie op het goede leven in gezinnen, maar bij de achterliggende waarden van deze visie (zelfontplooiing, autonomie) kunnen op basis van de Bijbel wel vraagtekens geplaatst worden. De overheid zou er in ieder geval verstandig aan doen in de vormgeving van het belastingstelsel rekening te houden met de maatschappelijke realiteit van de diversiteit aan gezinssituaties.

Hervorming personen- en familierecht

Het referentiepunt van het personen- en familierecht, het (hetero)huwelijk en de combinatie van biologisch, juridisch en sociaal ouderschap in het gezin zijn vanaf de jaren zeventig geleidelijk verlaten. De regels voor trouwen, scheiden, ouderschap en adoptie van kinderen gingen op de schop (zie tabel 3-1). Tijdens de Paarse kabinetten kwam dit proces in een stroomversnelling en inmiddels is er een divers palet aan juridische constructies waarmee individuele wensen op het gebied van ouderschap en partnerrelaties kunnen worden gefaciliteerd.

Tabel 3-1. Wijzigingen in het personen- en familierecht: van 1971 tot nu

onderwerp	Voor 1971	Huidige situatie
Huwelijk	Huwelijk alleen voor man en vrouw; Geen regulering van partnerrelaties buiten huwelijk	Geregistreerd partnerschap (1998) Huwelijk opengesteld voor partners van gelijk geslacht (2001) Trouwen in beperkte gemeenschap van goederen wordt het wettelijke uitgangspunt (2017)
Echtscheiding	Echtscheiding alleen via de rechter in aantal situaties, zoals overspel of bij langdurige gevangenisstraf	Versoepeling voorwaarden echtscheiding (1971); Flitscheiding zonder tussenkomst rechter (1998-2009); Ouderschapsplan verplicht bij scheidingen van ouders met minderjarige kinderen (2009); Echtscheiding partners zonder minderjarige kinderen mogelijk via ambtenaar burgerlijke stand (2014)
Ouderschap	Huwelijk en ouderschap horen bij elkaar; Biologisch, juridisch en sociaal ouderschap horen bij elkaar	Rechtsgevolgen gezamenlijk gezag en voogdij over niet-biologische kinderen uitgebreid (1998); Erkenning van kind losgekoppeld van biologische afstamming ¹² (2014)
Adoptie	Adoptie als kindbeschermingsmaatregel, binnen huwelijk	Eenpersoonsadoptie en adoptie voor niet-gehuwde partners mogelijk (1998)

3.3 Het gezin herontdekt?

In de vorige paragraaf is geschetst hoe het gezin door het individu werd verdrongen als referentiepunt voor overheidsbeleid. Lange tijd was het gezin ook afwezig in het maatschappelijke debat. Het werd geassocieerd met spruitjeslucht en zou op z'n retour zijn.¹³ Illustratief was het hoongelach dat CDA-leider Heerma ten deel viel toen hij tijdens de Algemene Beschoouwingen in 1995 pleitte voor een minister voor Gezinszaken. Rond de eeuwwisseling is echter een kentering zichtbaar in het denken over het gezin onder wetenschappers en beleidsmakers. Daarbij hebben rapportages van het Sociaal Cultureel Planbureau een rol gespeeld. Uit deze rapportages bleek dat het gezin een factor van betekenis bleef, die moeilijk genegeerd kon worden. Nederlanders gaven nog steeds hardnekkig de voorkeur aan het leven in gezinsverband. Ook trok langzaam de spruitjeslucht rond het gezin weg: er ontstond weer meer waardering voor de nuttige rol die het gezin vervult voor de samenleving.

Het gezin als opvoedingsinstituut

Deze hernieuwde aandacht voor het gezin betreft allereerst de unieke taak die gezinnen vervullen in de opvoeding en verzorging van kinderen. Die aandacht heeft overigens vaak niet de vorm van waardering. Want ze spitst zich regelmatig toe op misstanden in gezinnen, zoals kindermishandeling. Of op jeugdcriminaliteit en taalachterstanden, waarvan de oorzaak onder andere gezocht wordt in de gezinssituatie. Van tijd tot tijd speelt de discussie op, of de overheid en hulpverleners zich in die situaties meer moeten gaan bemoeien met het gezinsleven. Oproepen tot dwingende vormen van bemoeienis met gezinnen kunnen deels worden verstaan als uitingen van onmacht over diepgewortelde maatschappelijke problemen. Deze oproepen hebben vooralsnog niet geleid tot concrete actie.

Er is namelijk ook kritiek op de tendens om de bemoeienis van overheid en hulpverleners met het gezin uit te breiden. Die kritiek komt niet in de laatste plaats uit de wetenschap. Hoogleraar pedagogiek Jo Hermanns signaleert bijvoorbeeld dat opvoed- en opgroeioproblemen juist te snel worden geproblematiseerd, gemedicaliseerd en overgedragen aan professionals. Een op de zeven Nederlandse kinderen krijgt inmiddels gespecialiseerde hulp en dat aantal neemt nog jaarlijks toe. Voor een gezonde ontwikkeling van kinderen zijn, zo betoogt Hermanns, in principe geen extra opvoedprofessionals nodig, of een overheid die ingrijpt achter de voordeur. Ouders moeten zelf weer gaan opvoeden en daarbij worden ondersteund door een sociaal netwerk van buren, vrienden en familieleden, ook wel de 'pedagogische *civil society*' genoemd. Dat de pedagogische *civil society* ertoe doet is inmiddels aangetoond in diverse studies: in wijken waar meer sociale samenhang is, blijken risicovolle opvoe-

dingssituaties, zoals kindermishandeling, af te nemen.

De Britse sociologe Jan Macvarish waarschuwt in haar boek *Neuroparenting, the expert invasion of family life* (2016) specifiek voor politici die, verwijzend naar de wetenschap, ouders met dwang naar gewenste vormen van ouder-schap willen duwen. Zij bepleit een herwaardering van de bijzondere band die kinderen met hun ouders hebben. Zelfs in situaties van misbruik is het volgens haar beter dat kinderen bij hun ouders blijven. De waarde van de bloedband voor de ontwikkeling van kinderen blijkt ook uit wetenschappelijk onderzoek naar adoptiekinderen. Geadopteerde kinderen hebben meer hechtingsproblemen en gedragsproblemen dan kinderen die bij hun biologische ouders opgroeien.¹⁴

Het gezin als participatie-instrument

In de decentralisatieoperatie tijdens kabinet Rutte II werden de contouren zichtbaar van wat onder meer premier Mark Rutte de ‘participatiesamenleving’ noemde, een samenleving waarin mensen zelf initiatief nemen, zelfstandiger zijn en verantwoordelijkheid nemen voor elkaar. Daarbij past volgens Rutte een verzorgingsstaat die er “meer op gericht is om mensen te vragen het maximale te doen om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun leven”.¹⁵

Over de rol van het gezin in de participatiesamenleving wordt verschillend gedacht. D66-leider Pechtold sprak zich bijvoorbeeld tijdens een debat over de participatiesamenleving uit voor een ‘leefvormneutraal’ overheidsbeleid omdat, aldus Pechtold, de samenleving “de som der individuen” is waarbij ieder individu al intrinsiek geneigd is tot participatie. SGP en CDA pleiten juist voor gezinsvriendelijk overheidsbeleid, omdat het gezin de dragende kracht is van de participatiesamenleving.

Het gezin vervult in ieder geval een instrumentele rol in de decentralisatieoperatie. Zo werd het gezin, onder het motto ‘één gezin, één plan, één hulpverlener’, naar voren geschoven als aangrijpingspunt voor integrale hulpverlening.¹⁶ Ook wordt een groter beroep gedaan op het sociale netwerk van de burger. Vaak is dat het gezin. Gemeenten mogen, volgens de nieuwe Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo 2015), gegevens verzamelen om vast te stellen welke hulp de echtgenoot, ouders, inwonende kinderen en andere huisgenoten kunnen bieden aan een cliënt.¹⁷ Ook in de Participatiewet komt deze gedachte terug. Bij de bepaling van de hoogte van de bijstandsuitkering wordt bijvoorbeeld, anders dan vroeger, ervan uitgegaan dat volwassen thuiswonende kinderen en hun ouders de woonlasten samen delen.¹⁸ Voor samenwonende partners gold overigens al eerder dat, bij de berekening van de uitkering, rekening wordt gehouden met een gezamenlijke huishouding.

Daarbij wordt echter niet altijd expliciet gemaakt welke rol het gezin speelt in het sociale netwerk. Wanneer die rol evident is, zoals in de nieuwe Jeugd-

wet, wordt hij wel expliciet gemaakt.¹⁹ Maar de spaarzame verwijzingen naar het gezin in de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015 en gemeentelijke Wmo-nota's duiden echter op enige verlegenheid wat betreft de rol die het gezin feitelijk vervult bij informele (mantel)zorg aan zieken of gehandicapten.²⁰

Niet thuis

Wetenschappers en beleidsmakers spreken intussen dus meer waardierend over het gezin dan enkele decennia terug. Die waardering heeft echter nog niet geleid tot fundamentele aanpassingen van het overheidsbeleid ten opzichte van het gezin. Het huidige kabinet spendeert weliswaar bijna een miljard euro extra aan kinderbijslag en kindgebondenbudget, en tijdens Balkenende IV was er een programmaminister voor Jeugd en Gezin – tijdelijk –, maar op belangrijke beleidsterreinen, zoals het fiscale stelsel, de sociale zekerheid en het personen- en familierecht staat het individu nog steeds centraal.

De overheid geeft bovendien niet thuis als gezinnen in de knel komen, zoals het geval is bij een echtscheiding, of wanneer de combinatie van betaalde arbeid en ouderschap resulteert in overspannenheid of burn-out. Het is positief dat het huidige kabinet de schade door vechtscheidingen wil voorkomen, alhoewel een voor de hand liggende oplossing – het voorkomen van scheidingen zelf – al bij voorbaat wordt uitgesloten. Over het algemeen beperkt de overheid zich echter tot het achteraf repareren van de schade door relatiebreuken, in plaats van deze te voorkomen. Dat moet anders: de overheid dient de voorwaarden te creëren zodat gezinnen zelf hun verantwoordelijkheden kunnen nemen en nakomen. Dit zou de inzet moeten zijn van een actueel christelijk-politiek gezinsbeleid. In het volgende hoofdstuk wordt dit verder uitgewerkt.

Hoofdstuk 4

Een actueel gezinsbeleid

In het overheidsbeleid is het individu en zijn of haar rechten centraal komen te staan. Met deze, overigens terechte, aandacht voor het individu, is het gezin in het overheidsbeleid echter ondergesneeuwd. Daar moet verandering in komen. Want er ligt, zoals we eerder zagen, een grote en dringende opgave. Het goede leven in gezinnen staat onder druk. Door relatiebreuken. Maar ook door tijdsgebrek. Op alle fronten moeten gezinnen harder werken dan vroeger.

Om deze ontwikkeling om te buigen is een stevig en duurzaam gezinsvriendelijk overheidsbeleid nodig. Daarvoor zal allereerst moeten worden gewerkt aan draagvlak. Nog niet alle politieke partijen zien in gelijke mate de waarde van gezinnen en families. In paragraaf 4.1 wordt besproken wat nodig is om het draagvlak voor gezinsvriendelijk overheidsbeleid te verbreden.

Vervolgens wordt in paragraaf 4.2 toegelicht hoe het zoeken naar draagvlak verenigd kan worden met ‘politiek met een open Bijbel’. Houden we, zoekend naar gedeelde standpunten over huwelijk en gezin, nog wel ruimte voor het inbrengen van onze Bijbelse idealen, ook als deze niet breed gedeeld worden?

In de zoektocht naar een robuust én breed gedragen gezinsbeleid is het verstandig in het oog te houden dat de taak van de overheid begrensd is. De overheid moet niet de regie overnemen van gezinnen. Een christelijk-politiek gezinsbeleid kent daarom een bescheiden, maar niettemin gewichtige ambitie. Dat is: gezinnen ondersteunen en faciliteren om *zelf* hun verantwoordelijkheden na te komen. Wat dit betekent wordt besproken in paragraaf 4.3. Ten slotte wordt in paragraaf 4.4 nader ingegaan op de voorwaarden die nodig zijn om het goede leven in gezinnen te doen bloeien. Welke extra ondersteuning is daarvoor nodig van de overheid? En waar zal de overheid een pas op de plaats moeten maken?

4.1 Het gezin is van waarde

Naar een breed gedragen gezinsbeleid

Deze tijd vraagt om een breed gedragen gezinsbeleid. Gezinsvriendelijke maatregelen kunnen weliswaar via coalitie- of begrotingsonderhandelingen

worden gerealiseerd, maar als de politieke opportuniteit verdwijnt, kan het met deze maatregelen ook snel weer afgelopen zijn. Een consistent en duurzaam gezinsbeleid moet steunen op een breder gedragen visie op de rol van het gezin in de samenleving. En daarvoor is een fundamenteel gesprek nodig.

Het helpt dan niet om eenzijdig het belang van het gezin of het individu te benadrukken. Er moet gezocht worden naar raakvlakken tussen seculiere en confessionele visies op gezin en individu. En gelukkig zijn die er. Zo wordt in de christelijk-politieke traditie erkend dat elk mens een uniek individu is, dat verantwoordelijkheid draagt voor zijn eigen handelen en inherente rechten en vrijheden heeft.¹ En zowel in de liberale als in de sociaaldemocratische politieke traditie werd het gezin lang beschouwd als een vanzelfsprekendheid.

In het gesprek over de waarde van het gezin spelen verder toon en taal een belangrijke rol. Christen-politici mogen het belang van het gezin zo onder woorden brengen dat het breed wordt begrepen en herkend. Dat kan met een positieve boodschap die aansluit op breed gedeelde waarden. Behalve het gesprek over de plek van het gezin in de samenleving, kan concrete politieke samenwerking, gericht op ondersteuning van gezinnen, helpen om onderlinge raakvlakken te vinden.

Ten slotte is het goed te beseffen dat de taak van de overheid beperkt is. Zij is niet geroepen om mensen te leiden naar het goede leven, maar om de effecten van het kwaad in de samenleving in te dammen. De theoloog Stefan Paas noemt in dit kader het voorbeeld van de scheidingswet van Mozes, die volgens Jezus was ingesteld rekening houdend met de “hardheid van de harten”.² Hoe gezinnen zich vormen en hun taken vervullen is niet de zaak van de overheid, tenzij de gerechtigheid of de vrede in de samenleving in het geding zijn. Dit begrip van overheidstaak betekent ook dat, wat vroeger een valide politiek standpunt ten aanzien van de echtscheiding was – alleen bij overspel – dat nu niet meer hoeft te zijn. Door de verandering van waarden, rechtsopvatting en maatschappelijke realiteit is een strengere echtscheidingswetgeving nu geen begaanbare weg meer. Het zou meer kwaad doen dan goed. Deze christelijke-politieke interpretatie van de taak van de overheid, die wellicht minder ambitieus is dan in het verleden, biedt meer ruimte voor verbinding en compromis. De zoektocht naar een gezamenlijke visie op het gezin zal geen gemakkelijke weg zijn. Ideologische verschillen kunnen immers niet worden weggepoetst. Partijen die de zelfontplooiing en autonomie van het individu centraal stellen en sociale verbanden beschouwen als ‘vrijwillige relaties van vrije mensen’ zullen misschien aarzelingen voelen bij het idee van een gezinsvisie.³ Van hen wordt dan ook niet gevraagd om deze aarzelingen opzij te zetten, maar om deze juist te articuleren. Door beide te verbinden kan een gezamenlijke visie

op het gezin worden gevormd die richting kan geven aan een duurzaam en consistent gezinsvriendelijk overheidsbeleid.⁴

Familie verplicht

Een breed gedragen gezinsbeleid moet ook oog hebben voor de belangrijkste demografische ontwikkeling van het moment: de toename van het aantal alleenstaanden. Deze ontwikkeling heeft gevolgen op allerlei terreinen, niet in de laatste plaats voor de behoefte aan formele en informele zorg.⁵ Er komen namelijk vooral oudere alleenstaanden bij, die relatief vaak een zorgbehoefte hebben. In deze context helpt het niet wanneer politieke partijen te eenzijdig opkomen voor de behoeften van één groep huishoudens, bijvoorbeeld gezinnen (ChristenUnie en SGP), alleenstaanden (D66) of ouderen (50PLUS). De behoeften en mogelijkheden van verschillende soorten huishoudens moeten worden verbonden.

Een aanknopingspunt voor deze verbinding is het perspectief van de familie. Door dit perspectief te hanteren, voorkomen we een te eenzijdige focus op het kerngezin. Ook alleenstaanden zijn immers onderdeel van een familie. We worden geboren in een web van familierelaties, zo schrijft de eerder genoemde theologe Petruska Schaafsma in een brochure van de Protestantse Kerk Nederland, getiteld *Familie als gegeven* (2014). Als de Bijbel ons oproept om onze naaste lief te hebben dan gaat dat in eerste instantie om deze relaties. Opa's, oma's spelen in veel gezinnen al een rol in de verzorging en opvoeding van kinderen. En in vrijwel alle culturen is het gebruikelijk dat familieleden elkaar praktische ondersteuning en zorg verlenen.

Een ander aanknopingspunt voor een verbindend perspectief is te vinden in *Zorg met een Hart* (2013).⁶ Volgens de auteurs mag de overheid een appèl doen op de verantwoordelijkheid die familieleden hebben om voor elkaar te zorgen. Die verantwoordelijkheid geldt voor de relatie tussen ouders en kinderen, maar ook bij andere familieleden mag de bereidheid om informele zorg te bieden worden verondersteld. En dat geldt tot op zekere hoogte ook voor relaties tussen vrienden, burens of bijvoorbeeld kerkleden.

Het zou normaal moeten zijn dat eerst een beroep te doen op deze informele zorg, voordat professionele hulp wordt ingeschakeld. Daarvoor is nog een cultuuromslag nodig. Om die tot stand te brengen, moeten onderlinge verantwoordelijkheden beter worden vastgelegd. Hierbij kan gedacht worden aan de juridische zorgplicht en de onderhoudsplicht die familieleden en (ex-)partners jegens elkaar hebben.

Ouders en minderjarige kinderen zijn wederzijds juridisch verplicht om te voorzien in de kosten van het dagelijks onderhoud.⁷ Dat geldt ook voor gehuwden en ex-partners. Ouders hebben ook een bredere zorgplicht voor hun minderjarige kinderen.⁸ Die zorgplicht is niet wederzijds, maar wordt vaak

wel zo ervaren. Veel kinderen dragen immers zorg voor hun ouders, van het incidenteel bijspringen in de huishouding tot dagelijkse verzorging. Voor veel kinderen vloeit deze zogeheten ‘mantelzorg’ voor hun ouders voort uit een morele verplichting en de band die zij hebben met hun ouders. Door de terugtrekkende verzorgingsstaat wordt steeds vaker een beroep gedaan op deze mantelzorg. Dit beroep past goed binnen de politieke traditie waarin wij staan: niet de overheid, maar familieleden zelf zijn primair verantwoordelijk voor zorg en ondersteuning.

Het toenemend beroep op zorg en inkomensondersteuning door de overheid, mede als gevolg van de groei van het aantal alleenstaanden, kan een aanleiding zijn om de onderlinge onderhoudsplicht nog eens tegen het licht te houden. De Duitse wet zou daarbij mogelijk als voorbeeld kunnen dienen: Duitse gemeenten mogen de kosten van uitkeringen op (ex-)partners en verwanten in de verticale lijn verhalen.⁹ In Nederland is deze verhaalsmogelijkheid beperkt tot (ex-)partners onderling en tussen ouders en hun minderjarige kinderen. Bovendien maakt slechts een deel van de Nederlandse gemeenten gebruik van deze verhaalsmogelijkheid. Het onderling financieel bijspringen is weliswaar meer ingeburgerd in de Duitse cultuur, maar een uitbreiding van de verhaalsmogelijkheid kan ook helpen om onze cultuur te veranderen.

Op dit moment is helaas sprake van een tegenstelde beweging. Zo is het, na de invoering van de Participatiewet in 2015, niet meer vanzelfsprekend dat gemeenten de kosten van een bijstandsuitkering kunnen verhalen op de niet-verzorgende – en geen kinderalimentatie betalende – ouder van een minderjarig kind van een bijstandsgerechtigde.¹⁰

De fracties van VVD, PvdA en D66 werken verder aan een initiatiefwetsvoorstel om de termijn van de partneralimentatie in te korten. In individuele situaties valt wellicht wat te zeggen voor de beperking van het recht op alimentatie. In de toekenning van partneralimentatie speelt de schuldvraag namelijk geen rol: zelfs als de schuld voor de ontwrichting van het huwelijk overduidelijk bij één partner ligt, kan de ander toch gedwongen worden alimentatie te betalen. Het is echter, ook vanuit Bijbels oogpunt bezien, erg kwalijk wanneer ex-partners – of familieleden – geen verantwoordelijkheid nemen voor elkaar en de samenleving vervolgens opdraait voor de kosten.

Ook een meer evenwichtig spreken over de rechten en plichten van burgers jegens de overheid is gewenst. Er mag door de overheid of door maatschappelijke organisaties vaker een beroep worden gedaan op de vanzelfsprekende morele verplichting die familieleden hebben om zorg te dragen voor elkaar. Dit morele beroep op familieleden past in een meer evenwichtige verhouding tussen overheid en samenleving waarin niet alleen burgerrechten maar ook burgerplichten een plek hebben.¹¹

4.2 Gezinspolitiek met een open Bijbel

Geen schroom

Bij het zoeken naar de verbinding met de seculiere meerderheid, moeten we onze idealen niet vergeten. De Bijbel zegt immers waardevolle dingen over wat gezin en huwelijk uniek maken en waarom ze beschermd moeten worden. Hier moeten we zonder schroom over blijven vertellen. Het verwoorden én realiseren van onze idealen vergt evenwichtskunst. Bijbelse noties van goed en kwaad en waarden kunnen immers op gespannen voet staan met waarden die breed gedeeld worden in de samenleving. In de WI-studie *Wat is wijsheid* (2016) biedt Rob Nijhoff ons hiervoor een handreiking. Hij maakt, in navolging van Jonathan Chaplin, onderscheid tussen twee niveaus in het politieke proces.

Op het eerste niveau draait het om visievorming, om het bepalen van standpunten in het publieke debat in het parlement of in de gemeenteraad. Daar moeten politici zich maximaal uitspreken, waarbij zij ook hun diepere motieven en overtuigingen inbrengen. Op dit niveau is er dus ook ruimte voor standpunten die afwijken van de breed gedeelde consensus, of zelfs volledig tegengesteld zijn aan deze moraal. Christen-politici kunnen zich echter niet beperken tot het uitdragen van door de Bijbel geïnspireerde standpunten, zonder dat deze standpunten zo worden vertaald dat zij worden begrepen en herkend. Dat vergt wijsheid en creativiteit. De campagne van de SGP voor trouw in relaties is een goed voorbeeld.¹² Deze campagne, naar aanleiding van datingsites die oproepen om vreemd te gaan, gaf SGP-leider van der Staaij een podium in verschillende televisieprogramma's en landelijke kranten. Tegelijkertijd moeten we ons realiseren dat deze vertaalslagen niet altijd zullen leiden tot herkenning. De ChristenUnie moet zich ook – en wellicht juist – als dit schuurt en weerstand oproept, zonder schroom durven uitspreken.

Op het tweede niveau van het politieke proces, waar besluiten en wetten worden vastgesteld, zijn met het oog op de 'vrede in de samenleving' formuleringen nodig die een zo breed mogelijk draagvlak hebben. Op dit niveau wordt de verbinding gezocht en vanuit strategisch oogpunt compromissen gesloten met seculiere organisaties of politieke partijen. Principiële stellingname op het eerste niveau moet echter altijd mogelijk blijven.

Een nieuw juridisch kader

De spanning tussen onze idealen en breed gedeelde waarden komt sterk naar voren in het personen- en familierecht, bijvoorbeeld in de discussies over de openstelling van het huwelijk voor mensen van gelijk geslacht of de aanbevelingen van het rapport Herijking ouderschap (zie kader).

Herijking ouderschap

De aanleiding voor dit rapport was een motie van de SP tijdens de behandeling in de Eerste Kamer van het wetsvoorstel Lesbisch ouderschap (2013). Volgens de aangenomen motie zou een commissie een brede visie op nieuwe vormen van ouderschap moeten ontwikkelen en moeten adviseren over een samenhangende wettelijke regeling. De staatscommissie schreef onder leiding van PvdA politicus Aleid Wolfsen een rapport dat in 2017 werd gepubliceerd. In het voorwoord is vermeld dat het belang en de rechten van het kind voorop stonden voor de opstellers. In haar eerste aanbeveling roept de commissie op om de waarde ‘goed ouderschap’, centraal te stellen in het afstammings- en gezagsrecht. In de kernen van goed ouderschap die de commissie onderscheidt, zoals ‘onvoorwaardelijke persoonlijk commitment’, ‘continuïteit in de opvoedingsrelatie’ en de ‘vorming van een afstammingsrelatie’ zullen christenen echo’s terug horen van de Bijbelse waarden die horen bij intieme levensverbanden.

Het voorwoord en de eerste aanbeveling vormen een veelbelovend begin, maar staan op gespannen voet met de daarna volgende aanbevelingen. Zo leidt de aanbeveling om meer dan twee juridische ouders te erkennen volgens experts juist tot een toename van juridische conflicten over ouderschap, waarvan het kind de dupe is. Ook is het discutabel of het juridisch faciliteren van draagmoederschap, een andere aanbeveling van de commissie, in belang van het kind is. Bovendien leveren de aanbevelingen van de staatscommissie (weer) nieuwe juridische opties op om ouderschap te regelen. De samenhang van wettelijke regelingen wordt hierdoor eerder verzwakt dan versterkt.

Een belangrijk bezwaar tegen het rapport is dat biologisch en juridisch ouderschap verder worden ontkoppeld: genetische afstamming en de intentie tot ouderschap moeten volgens de staatscommissie een gelijkwaardige grondslag gaan vormen voor juridisch ouderschap. Daarmee wordt voorbijgegaan aan het belang van biologische verwantschap voor de ouder-kindrelatie. Door gezinssituaties te creëren of faciliteren waarin geen sprake is van een bloedband wordt dit karakteristieke aspect van het gezin bewust genegeerd. In hoeverre opvoedingsrelaties met vier ouders duurzaam, exclusief en liefdevol zullen zijn, is nog de vraag. De spaarzame cases die nu bekend zijn, zijn weinig representatief. Dat de staatscommissie deze verstrekkende aanbeveling doet, zonder onderzoek naar de mogelijke effecten, is strijdig met de tweede aanbeveling van de staatscommissie om toekomstige wijzigingen te toetsen aan het belang van het kind.

Een belangrijke functie van het recht is de bescherming die het biedt aan zwakkeren in de samenleving. Als het recht niet meebeweegt met de maatschappelijke realiteit en niet voorziet in leefvormen, zoals samenwonen, eenoudergezinnen, of toepassing van nieuwe medische technieken bij de voortplanting, kan het haar functie op den duur verliezen. Bij sommige ontwikkelingen die onderdeel zijn van de maatschappelijke realiteit, kunnen op grond van de Bijbel vraagtekens worden geplaatst. Maar als de overheid geen regels opstelt kan dit leiden tot onrechtvaardige situaties. Bijvoorbeeld als er geen rekening wordt gehouden met een nieuwe samenwoningsrelatie bij de berekening van de partneralimentatie. Daarbij moeten we de beperkte taak van de overheid in het oog houden, namelijk gerechtigheid bevorderen in het publieke domein. Ze moet vaak genoeg nemen met het inperken van het kwaad, zonder dit zelf aan te pakken.

Deze benadering van het recht kent wel risico's. Het eerste risico is dat door regulering het kwaad gerechtvaardigd wordt en Gods ideaal uit beeld verdwijnt. Toen het Wetenschappelijk Instituut van de GPV in 1995 voor een juridische regeling voor samenwonenden pleitte, vonden velen dat hiermee samenwoningsrelaties werden gelegitimeerd.¹³ Bovendien kan regulering ook een stimulerend effect hebben. Zo leidde de versoepeling van de voorwaarden voor echtscheiding in 1971 tot een hausse aan scheidingen. Of in specifieke gevallen regulering het kwaad inperkt of juist doet toenemen is een moeilijke afweging, waarbij de belangen van alle betrokkenen en de verwachte effecten moeten worden meegewogen.

Het laten meebewegen van het recht met de maatschappelijke realiteit kent ook een ander risico. Door het herzien van wetten komt de onderlinge samenhang van wettelijke regelingen onder druk te staan. Het recht wordt complex of tegenstrijdig, waardoor het geen adequate bescherming meer biedt. De situatie kan worden voorkomen door wijzigingen in de wetgeving te toetsen. Zijn ze compatibel met bestaande wetgeving? Zijn de belangen van alle betrokkenen geborgd? Voor deze toets is een referentiekader nodig, een bredere visie op relatievorming en ouderschap, waaraan wetswijzigingen kunnen worden getoetst. Het oude referentiekader, waarin het huwelijk tussen man en vrouw een belangrijke plek had, vervult deze functie niet meer afdoende. Een nieuw kader moet echter nog worden gevormd. Het rapport van de staatscommissie Herijking ouderschap biedt hiertoe aanknopingspunten.

Om te komen tot een nieuw referentiekader voor keuzes rond ouderschap en relatievorming is nog een flinke weg te gaan. Het rapport van de commissie Herijking ouderschap tendeeft naar een 'cafetariamodel', waarin ieder zijn of haar individuele wensen op het gebied van relatievorming en ouderschap kan verwezenlijken. In zekere zin is het een logische en consequente vertaling van de waarden van autonomie en zelfontplooiing die in onze samenleving

meer centraal zijn komen te staan. Door de implementatie van de aanbevelingen van het rapport zou de overheid, volgens voorstanders, geen moreel waardeoordeel meer uitspreken over individuele keuzes die mensen maken en een 'leefvorm-neutraal' beleid voeren. Het juridisch faciliteren van een bepaalde leefvorm houdt echter al een waardeoordeel in. Dat geldt zeker als het (vooral nog) gaat om relatief geringe aantallen, zoals het geval is bij ouderschap van stellen van gelijk geslacht of draagmoederschap. Er is dan immers geen sprake van het noodgedwongen aanpassen aan de maatschappelijke realiteit, maar het doelbewust juridisch faciliteren van nieuwe opties om ouderschap of relaties vorm te geven. Daar zal mogelijk een stimulerend effect van uitgaan, net als indertijd het geval was bij de versoepeling van de voorwaarden voor echtscheiding.

Zonder een achterliggende visie op het goede leven kan de overheid moeilijk regels opstellen. Dat geldt in het bijzonder voor regels over relatievorming en ouderschap. Het debat over een nieuw juridisch kader voor ouderschap zou dan ook moeten gaan over de wenselijkheid van deze nieuwe vormen van ouderschap. Daarbij mogen alle partijen zich maximaal uitspreken, puttend uit hun eigen visie op het goede leven. De ChristenUnie zal zich daarbij moeten inspannen om Bijbelse waarden ten aanzien van ouderschap zo te vertalen, dat deze weerklank vinden in de samenleving. Hierbij kan aangesloten worden op de kernen van goed ouderschap uit het rapport Herijking ouderschap, maar ook op de resultaten van wetenschappelijk onderzoek.

4.3 Bescheiden gezinsbeleid

Het gezin heeft eigen verantwoordelijkheden

De overheid moet gezinnen de ruimte te geven om hun verantwoordelijkheden vorm te geven. Eerder hebben we gezien dat de overheid en politici, door zich te mengen in familieaangelegenheden, soms meer problemen creëert dan zij oplost. Bijvoorbeeld door de fiscale begunstiging van het tweeverdienersmodel. Of door te dreigen met dwang in de hulpverlening aan gezinnen, waardoor zij kopschuw worden en verzuimen om in een vroeg stadium hulp te zoeken. Er zijn echter ook situaties denkbaar waarin de overheid juist wél zal moeten acteren. Dwingend ingrijpen in gezinnen kan, volgens voormalig ChristenUnie-leider Andre Rouvoet, alleen als ouders onaanvaardbaar tekortschieten in hun taak als opvoeder, rechten van kinderen worden geschonden en het overheidsoptreden een tijdelijk karakter heeft. Door onder die voorwaarden in te grijpen, geeft de overheid invulling aan haar eigen roeping: het bevorderen van de publieke gerechtigheid.¹⁴

Desalniettemin is er, op basis van deze voorwaarden, wel een kritische kanttekening te plaatsen bij bepaalde plannen van het kabinet waar Rouvoet onder-

deel van uitmaakte. Een systeem van automatische risicoanalyse in de eerste vier levensjaren en het Elektronisch Kind Dossier, in combinatie met de versoepeling van de voorwaarden voor ondertoezichtstelling en eerder inzetten van verplichte opvoedondersteuning, tenderen naar langdurige overheidsbetrokkenheid bij een groot aantal gezinnen. Deze betrokkenheid is moeilijk te rijmen met de voorwaarde dat overheidsbemoeienis in principe tijdelijk moet zijn.

Ook het voornemen om een verplichte taaltoets en een, eveneens verplichte, voorschool voor kinderen met een taalachterstand in te voeren, voldeden niet aan de, terechte, voorwaarden die Rouvoet verbindt aan overheidsingrijpen. Bij slechte taalbeheersing hoeft immers geen sprake van te zijn van een onaanvaardbaar tekortschieten van ouders. Dwingend overheidsingrijpen gaat dan erg ver, zeker als deze maatregel preventief wordt ingezet bij alle ouders, ongeacht de gezinssituatie. Dwingend overheidsingrijpen kan overigens in bepaalde gevallen wel gerechtvaardigd zijn, als ouders hun taak verwaarlozen en rechten van kinderen, bijvoorbeeld op onderwijs, worden geschaad. Maar de bewijsvoering moet dan wel op orde zijn. In dit licht zijn de aarzelingen die christelijke partijen in het verleden hebben gehad bij de invoering van de leerplicht of verplichte vaccinatie van kinderen goed te begrijpen.

Niet alleen bij de opvoeding, maar ook bij de verdeling van betaalde arbeid en zorg binnen het gezin moet de eigen verantwoordelijkheid van gezinnen voorop staan. De overheid moet gezinnen niet, door onredelijk grote verschillen in belastingdruk, dwingen tot één specifieke taakverdeling die niet past bij hun situatie. Partners moeten de ruimte hebben om, als verantwoordelijke volwassenen, zelf te kiezen hoe zij hun taken intern verdelen, of dat nu leidt tot een één kostwinner, anderhalf inkomen of een andere variant.

Bij het vormgeven van gezinsbeleid moeten we waken voor overspannen verwachtingen. Het vloeibaar worden van sociale verbanden kan niet worden gekeerd door overheidsbeleid alleen. Het daarmee samenhangende grotere risico op een relatiebreuk heeft bovendien ook te maken met een verandering van waarden, zo zagen we eerder. Een fundamentele verandering van de waardeoriëntatie van onze samenleving is voorlopig niet in zicht.

Daarmee is niet gezegd dat de overheid maatschappelijke problemen, zoals de toename van het aantal echtscheidingen of het stijgende aantal indicaties voor jeugdhulp, maar voor lief moet nemen. Deze problemen moeten in eerste instantie worden aangepakt door het creëren van de voorwaarden waarbinnen ouders zelf verantwoordelijkheid voor de opvoeding en ontwikkeling van hun kinderen kunnen nemen. Bijvoorbeeld door een ruim aanbod van ondersteuning waar gezinnen op vrijwillige basis gebruik van kunnen maken. Te denken valt aan de door Rouvoet geïnitieerde Centra voor Jeugd en Gezin. Gedwongen interventies zijn alleen aan de orde als de veiligheid en

ontwikkeling van kinderen (en partners) direct en onaanvaardbaar bedreigd worden.

Spreek bescheiden over het gezin

Bescheidenheid moet ook tot uitdrukking komen in de manier waarop de overheid spreekt over het gezin. Gezinsvriendelijk beleid vormt een erkenning van de waarde die het gezin heeft voor de samenleving. Die erkenning is op zichzelf positief, maar moet niet leiden tot een te functionele benadering van het gezin. Theologen De Kruijff en Schaafsma waarschuwden hiervoor in *Meer dan een optelsom, kanttekeningen bij de waarde van het gezin* (2008). Het gezin is immers meer dan een aangrijpingspunt voor overheidsbeleid. Het is een zelfstandige vorm van leven met een eigen intrinsieke waarde. Het gezin bepaalt onze identiteit, onze relaties, de manier waarop we samenleven en tradities overdragen. Door het gezin alleen te bekijken door de bril van een socioloog of ambtenaar missen we deze essentiële dimensies. Een werkelijk gezinsvriendelijk overheidsbeleid kan alleen worden vormgegeven wanneer het gezin in al haar aspecten wordt gezien. Overigens ontbreekt het perspectief van het gezin nog te vaak in het sociaal domein en de hulpverlening, ondanks de beweging naar integraal werken die met de decentralisatieoperatie is ingezet. Een expliciete erkenning van de rol die families en gezinnen spelen in sociale netwerken zou op dit punt juist gepast en verstandig zijn.

4.4 Het gezin verdient ondersteuning

Oplossingen voor maatschappelijke problemen, zoals de tijdsdruk die gezinnen ervaren en het grote aantal relatiebreuken, zullen in eerste instantie gezocht moeten worden bij gezinnen zelf. De overheid kan wel een ondersteunende infrastructuur bieden zodat gezinnen kunnen functioneren. Maar welke vorm moet deze ondersteuning hebben? Er zijn zeker drie relevante vormen van ondersteuning van gezinnen door de overheid.

Investeer in tijd

Het is de vraag in hoeverre het nodig is om de *financiële* ondersteuning van gezinnen nog verder uit te breiden. Weliswaar constateerde het laatste gezinsrapport van het SCP (2011) dat gezinnen minder te besteden hebben dan huishoudens zonder kinderen. Dit verschil wordt echter gecompenseerd doordat gezinnen meer gebruik maken van publieke goederen en diensten, zoals zorg en onderwijs. Gezinnen met een lager inkomen profiteren bovendien van verschillende inkomensafhankelijke toeslagen, zoals huursubsidie, kindgebonden budget, zorgtoeslag en kinderopvangtoeslag. Dat het krijgen van kinderen leidt tot een daling van het besteedbare inkomen, is in lijn met het uitgangs-

punt dat gezinsleden, ook financieel, primair zelf verantwoordelijk zijn. Voor extra financiële ondersteuning komen alleen de circa 50.000 gezinnen, die langdurig een inkomen hebben onder de armoedegrens, in aanmerking. Het gaat dan vaak om eenoudergezinnen of gezinnen met alleen een bijstandsuitkering. Vaak is sprake van schulden, gebrekkig financieel beheer en het niet gebruik maken van regelingen.

Uitbreiding van financiële ondersteuning aan gezinnen met een inkomen boven de armoedegrens heeft geen grote meerwaarde. Het meest dringende probleem van deze gezinnen is namelijk niet financieel van aard. Het grootste knelpunt dat ouders ervaren is tijd. Mede door de toegenomen arbeidsparticipatie hebben gezinnen het druk: de combinatie van werk, huishoudelijke taken, kinderen verzorgen en naar school brengen legt een groot beslag op de agenda. Dit geldt in het bijzonder voor startende gezinnen die alle zeilen moeten bijzetten om te voldoen aan de prestatie-eisen van deze maatschappij. Een meer generieke ondersteuning van gezinnen zou zich daarom vooral moeten richten op het verlichten van de tijdsdruk die gezinnen met jonge kinderen ervaren.

Uitbreiding en bundeling van de verschillende verlofregelingen voor ouders is daarvoor de meest voor de hand liggende route. Dit was ook één van de aanbevelingen van de WI-studie *Samen de schouders eronder* (2008). Het aanbrengen van evenwicht in tijdsdruk tussen levensfasen, door middel van een individuele spaarregeling, bleek in de praktijk niet te werken. De levensloopregeling (2006-2012), waarbij fiscaal gunstig verlof kon worden gespaard, bleek vooral te worden gebruikt als vroegpensioenregeling.¹⁵ Het fiasco van de levensloopregeling toont ook aan dat de verantwoordelijkheid om de tijdsdruk te beperken in eerste instantie moet worden gelegd bij gezinnen zelf. Niet alleen het sparen voor verlof, maar ook het opnemen daarvan is in de gezinsfase immers niet vanzelfsprekend. Deze levensfase is namelijk ook de periode waarin werknemers het meest productief zijn en carrièreperspectief hebben. Ouders zullen er zelf voor moeten kiezen om in hun arbeidscarrière en op andere terreinen een stapje terug te doen om te voorkomen dat ze overbelast raken. Ook dat hoort bij de verantwoordelijkheid van het gezin.

Om te voorkomen dat de tijdsdruk verder toeneemt, zal de verdere verhoging van de arbeidsparticipatie, die nodig is voor het houdbaar houden van collectieve voorzieningen, hand in hand moeten gaan met een betere combineerbaarheid van arbeid en zorg. Bijvoorbeeld door meer zeggenschap van werknemers over hun arbeidstijden, sluitende dag-arrangementen voor kinderen (combinatie van school en bso), en uitbreiding van het ouderschapsverlof.¹⁶ Een verdere fiscale stimulering van arbeidsparticipatie, zonder dat deze voorwaarden op orde zijn, is niet verantwoord. Overigens dragen gezinnen al veel bij aan de houdbaarheid van de overheidsfinanciën: de arbeidsparticipatie van ouders

met minderjarige kinderen is bovengemiddeld. In verschillende publicaties van het WI zijn aanbevelingen gedaan om de arbeidsparticipatie te verhogen in groepen waar deze nog beperkt is, zoals bijvoorbeeld bij ouderen, gehandicapten of statushouders.¹⁷

Investeer in een sterker sociaal netwerk

De overheid kan gezinnen ondersteunen bij de opvoeding, door hun eigen kracht en sociale netwerk te benutten en te versterken. Slechts een minderheid van de gezinnen heeft behoefte aan overheidsondersteuning bij de opvoeding. Veel gezinnen kunnen namelijk voor advies of hulp bij de opvoeding terugvallen op het eigen sociaal netwerk. Gezinnen met een ondersteuningsbehoefte, die niet beschikken over zo'n sociaal netwerk, wonen vaak in de bekende achterstandsgebieden. Sociale netwerken zijn er zwak ontwikkeld of vormen, met verkeerde normen en voorbeeldgedrag, een vorm van negatief sociaal kapitaal. Ouders hebben er vaak een laag inkomen en dito opleidingsniveau. Eenoudergezinnen en gezinnen met verslaafde, criminele of psychiatrische ouders zijn er oververtegenwoordigd. Kinderen uit deze gezinnen hebben een aantoonbaar grotere kans op ontwikkelings- en gedragsproblemen. Het sociale netwerk rond gezinnen in deze wijken kan worden versterkt door laagdrempelige ontmoetingsplekken in scholen, kerken, buurthuizen, sportclubs, stadstuinen of muziekscholen te ondersteunen. Burgerinitiatieven om dergelijke ontmoetingsplekken open te houden verdienen meer ondersteuning. Bijvoorbeeld door het recht om gemeentelijke gebouwen en welzijnswerk-taken over te nemen, zoals Gert-Jan Segers en voormalig PvdA-leider Diederik Samsom bepleitten in hun initiatiefnota *De herovering van de publieke samenleving* (2016).

Ook bij het vormgeven van het aanbod van – en de toegang tot – opvoedingsondersteuning verdienen deze wijken bijzondere aandacht. Daarbij moet worden ingezet op snelle signalering enerzijds, en anderzijds worden voorkomen dat ouders te snel aankloppen bij professionals. Dat laatste vergt een cultuuromslag: ouders mogen leren zelf meer de regie te nemen en niet meteen de oplossing van een professional te verwachten. De overheid kan hier aan bijdragen door ouders die vragen naar gespecialiseerde hulp – iets dat vaak via de huisarts verloopt – te begeleiden richting ondersteuning die hun eigen kracht en netwerk benut en versterkt. Verschillende gemeenten werken bijvoorbeeld al succesvol samen met huisartsen om onnodige doorverwijzingen naar gespecialiseerde zorg te voorkomen.¹⁸ Voor het versterken van de eigen kracht en het sociale netwerk van ouders zijn weinig specifieke programma's beschikbaar, maar het uitwisselen van ervaringen met andere ouders lijkt al effectief te zijn. In de kader 'Lokale ondersteuning van gezinnen' zijn een aantal voorbeelden van deze programma's opgenomen.

Lokale ondersteuning van gezinnen

Verschillende gemeenten experimenteren met vormen van ondersteuning van gezinnen, om zo het gebruik van zwaardere hulpverlening te voorkomen. Wethouders die in het kader van dit onderzoek zijn geïnterviewd, melden positieve ervaringen met zogeheten *peer assist* projecten, waarbij gezinnen elkaar steunen. Een voorbeeld is het project Buurtgezinnen: gezinnen die overbelast zijn, worden gekoppeld aan gezinnen in de buurt die ondersteuning willen geven, bijvoorbeeld door wekelijks een dagdeel op te passen. Vergelijkbare programma's, maar met een focus op opvoedvragen, zijn Family Factory en Home Start. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat ouders die deelnemen aan Home Start zich meer gesteund voelen door hun omgeving en de opvoeding beter aankunnen.

Andere gemeenten organiseren groepsgewijze cursussen voor aanstaande ouders volgens de *centering* methodiek. Hierbij wordt voorlichting gegeven over de impact die het krijgen van kinderen kan hebben, onder meer op de partnerrelatie. Vaak houden deelnemers na afloop onderling contact. Na de bevalling kan de groep een aansluitende cursus volgen over opvoeding en ouderschap. *Centering* leidt tot betere gezondheidsresultaten bij de bevalling, maar de kosten van begeleiding zijn hoog.

In de *children's zones* methode, die onder meer in Rotterdam-Zuid wordt toegepast, ligt de focus op de ondersteuning van gezinnen in één geografisch gebied. Er is doorlopende ondersteuning van kinderen in verschillende leeftijdsfasen. Het gemeenschapsgevoel en de samenwerking tussen scholen en andere maatschappelijke organisaties in het gebied wordt versterkt. De children's zone aanpak biedt een hoopgevend perspectief, namelijk dat de weerbarstige problematiek van overerfde armoede en gezondheidsproblemen kan worden overwonnen.

De financiering is een belangrijk aandachtspunt bij alle programma's die zijn gericht op het versterken van de eigen kracht en het sociale netwerk van gezinnen. Door oplopende kortingen op het budget voor het sociaal domein en een toename van indicaties voor dure vormen van ondersteuning blijft vaak weinig geld over voor ondersteuning gericht op preventie. In het lokaal bestuur leeft de gedachte dat zorgverzekeraars deze kosten mede zouden moeten dragen, omdat preventieve gezinsondersteuning duurdere zorgtrajecten zou

voorkomen.¹⁹ Bij initiatieven die specifiek gericht zijn op het vermijden van gezondheidsklachten, zoals de aanpak van overgewicht, ligt een financiële bijdrage van zorgverzekeraars voor de hand. Bij Home Start of Buurtgezinnen ligt de focus echter niet primair op het verminderen van gezondheidsklachten, alhoewel dat wel een positief neveneffect kan zijn. En dat geldt ook voor ondersteuning gericht op de partnerrelatie, zoals bijvoorbeeld relatietherapie. De financiële baten, in de vorm van vermeden juridische kosten van scheidingen, besparingen op jeugdhulp of bijstandsuitkeringen vallen bovendien voor een groot deel toe aan de deelnemers zelf en de gemeenten. Deelnemers en gemeenten zouden de kosten daarom moeten beschouwen als investeringen die zich terugverdienen en de kosten samen dragen, waarbij deelnemers met minder financiële draagkracht een lagere eigen bijdrage gevraagd kan worden.

Daarbij zou meer gebruik mogen worden gemaakt van interventies, waarvan het effect wetenschappelijk is onderbouwd. Het Nederlands Jeugd Instituut heeft bijvoorbeeld een database van interventies op het gebied van opvoedondersteuning, waarin staat vermeld welke interventies effectief zijn gebleken.

Investeer in de voorwaarden voor duurzame relaties

Lang is het belang van een stabiele partnerrelatie onderbelicht geweest in het overheidsbeleid, maar gelukkig is een kentering zichtbaar. Wetenschappers, kerken en politici vragen inmiddels aandacht voor de gevolgen van het grote aantal relatiebreuken.

Wat eerder gezegd is over de eigen verantwoordelijkheid van gezinnen, geldt ook voor de partnerrelatie. De overheid moet niet de regie van partners overnemen, maar hen ondersteunen en faciliteren zodat zij hun verantwoordelijkheden kunnen nakomen. Hierbij kan gedacht worden aan een financieel toegankelijk aanbod van preventieve relatieondersteuning, relatietherapie en (vrijwillige) mediation bij echtscheidingen, maar ook aan lotgenotengroepen die een luisterend oor en advies kunnen bieden. Daarbij moet ook specifieke aandacht worden besteed aan de ondersteuning van het groeiend aantal stellen met kinderen uit een vorige relatie (zie kader).

De aanbevelingen van het platform Scheiden zonder schade sluiten goed aan bij deze benadering. Het platform treedt niet in de verantwoordelijkheden van partners, maar biedt reële oplossingen om de schade door scheidingen te verminderen, zoals een gemeentelijk 'scheidingsloket', waar scheidende ouders met vragen terecht kunnen en dat een alternatieve scheidingsprocedure aanbiedt, zodat scheidende ouders niet tegenover elkaar komen te staan bij de rechter. De aanbevelingen werden door een gescheiden moeder omschreven als "een geschenk uit de hemel".²⁰ Gemeenten spelen volgens het platform een belangrijke preventieve rol bij relatieproblematiek door deze tijdig te sig-

Samen thuis

Stiefgezinnen kennen een dubbele uitdaging. Allereerst is er de opgave om van de nieuwe relatie een succes te maken, want de kans dat tweede huwelijken eindigen in een scheiding is beduidend hoger dan voor een eerste huwelijk. Bij stiefgezinnen komen echter niet alleen twee verliefde partners, maar soms ook de kinderen van één of beide partners onder één dak te wonen. Dat gaat niet vanzelf. Regels en opvoedingsstijlen moeten onderling worden afgestemd. Soms onderschatten ouders de opgave van het vormen van een stiefgezin. Voor René Speksnijder en Annemarie Sytsma gaf hun ervaring als stiefgezin aanleiding om andere stiefouders te coachen en ontmoetingsdagen voor stiefouders te organiseren. Samen een kop koffie kunnen drinken, ervaringen en tips delen. De belangrijkste tip die René en Annemarie willen meegeven aan stiefouders is: “Onderken waar je aan begint, want het bouwen een van een nieuw gezin kost veel tijd en energie”. En: “Wees bescheiden bij het invullen van de stiefouderrol, want de biologische band blijft belangrijk. Als stiefouder moet je je plek kennen”. De ervaringen van René en Annemarie en het aanbod van hun stichting Samen thuis zijn te vinden op hun website www.samenthuishouten.nl.

naleren en een aanbod te creëren van deskundige hulpverlening. Gezien de urgentie van de (v)echtscheidingsproblematiek zouden raadsleden een actieve rol mogen vervullen om deze problematiek in de gemeenteraden te agenderen en te zorgen dat gemeentebesturen actie ondernemen. De bestuurdersvereniging van de ChristenUnie beschikt over een handreiking om raadsleden hierbij te helpen.

Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

In deze studie is, voortbouwend op de christelijk-politieke traditie, een actueel politiek handelingsperspectief voor het gezin ontwikkeld. Om dit perspectief te ontwikkelen zijn we een lange weg gegaan: van de oorsprong van onze samenleving naar de politieke actualiteit van nu. Daarbij stond de volgende vraag centraal: wat moet, gegeven de staat van het gezin en haar maatschappelijk belang in de 21^e eeuw, de inzet zijn van een actueel christelijk-politiek gezinsbeleid? Het antwoord op deze vraag is verwoord in de volgende conclusies, die dit rapport samenvatten:

1. Het gezin is van grote waarde voor de samenleving: het draagt de samenleving door de opvoeding, verzorging en socialisatie van burgers en vormt haar meest waardevolle sociaal kapitaal. Het behoud van dit sociaal kapitaal is allereerst de verantwoordelijkheid van gezinnen zelf.
2. De vormen wisselen, maar het wezen blijft: de diversiteit aan gezinsvormen is toegenomen, maar de meerderheid van de mensen in de actieve levensfase woont nog steeds in gezinsverband. De overheid moet hier rekening mee houden.
3. Om het sociaal kapitaal dat besloten ligt in gezinnen te behouden en te laten renderen, moet de overheid gezinnen de ruimte en de mogelijkheden geven om hun eigen verantwoordelijkheden na te komen. Dit betekent:
 - a. Een ruim en financieel toegankelijk aanbod van ondersteuning bij de opvoeding en de partnerrelatie.
 - b. Het verlichten van de tijdsdruk op gezinnen, onder meer door uitbreiding en bundeling van verlofregelingen.
 - c. Geen verdere stimulering van de arbeidsparticipatie van ouders door fiscale maatregelen, zonder verbetering van de voorwaarden om arbeid en zorg te combineren.
 - d. Een evenwichtige belastingdruk voor gezinnen, rekening houdend met de diversiteit aan gezinssituaties.
 - e. Het scheppen van rechtsverhoudingen die de liefde in het huwelijk en het gezin een vaste basis geven en bescherming bieden aan alle betrokkenen.

- f. Bescheidenheid ten aanzien van wat bereikt kan worden met op gezinnen gericht beleid en terughoudendheid bij dwingend ingrijpen in gezinnen. Pas als ouders onaanvaardbaar tekortschieten in hun taak als opvoeder en rechten van kinderen dreigen te worden geschonden is overheidsingrijpen geboden.
4. Het toenemend beroep op zorg en inkomensondersteuning, mede als gevolg van de groei van het aantal alleenstaanden, geeft aanleiding om de verantwoordelijkheid van familieleden, om voor elkaar te zorgen, beter vast te leggen.
5. De Bijbel zegt waardevolle dingen over gezin en huwelijk. Christen-politici zijn geroepen om hier zonder schroom over te vertellen.
6. Door verbindingen te leggen en samen te werken over ideologische barrières heen, kan het goede samenleven in gezinnen en families worden beschermd en geordend. Een breed gedragen visie op de rol van het gezin in de samenleving is nodig als fundament voor een consistent en duurzaam gezinsvriendelijk overheidsbeleid.

5.2 Aanbevelingen

Op basis van deze conclusies komen we tot de volgende beleidsaanbevelingen.

Gemeenten

1. Zorg voor een ruim, laagdrempelig en financieel toegankelijk aanbod van opvoedondersteuning, op preventie gerichte relatieondersteuning, relatietherapie en mediation, advies en hulp bij echtscheidingen.
2. Voorkom de overerving van armoede in gezinnen door financiële ondersteuning van gezinnen onder de armoedegrens in combinatie met effectieve schuldhulpverlening.
3. Houd in de vormgeving van het sociaal domein en de hulpverlening rekening met de belangrijke rol die gezinnen en families vervullen in de sociale netwerken van cliënten.
4. Besteed nadrukkelijk aandacht aan de invloed die de partnerrelatie en de gezinssituatie heeft op de gezondheid en maatschappelijke participatie van individuen, bijvoorbeeld door gebruik te maken van familiegroepsplannen, het inzetten van systeembegeleiding en systeemtherapie, of door het gezinsperspectief te integreren in protocollen, procedures en checklists.
5. Benut en versterk de eigen kracht en het sociale netwerk van gezinnen door:
 - a. ouders die (vaak via de huisarts) vragen naar gespecialiseerde hulp te begeleiden richting ondersteuning die hun eigen kracht en netwerk benut en versterkt;

- b. financiële ondersteuning van interventies gericht op versterking van het sociale netwerk rond gezinnen, zoals *peer assist* initiatieven of lotgenotengroepen.
 - c. burgerinitiatieven om laagdrempelige ontmoetingsplekken in achterstandswijken open te houden, te ondersteunen.
6. Maak gebruik van de mogelijkheid van verhaal van de kosten van een bijstandsuitkering op familieleden en ex-partners, op grond van artikel 62 van de Participatiewet en doe, waar nodig, een beroep op de morele verplichting die familieleden hebben om zorg te dragen voor elkaar.

Rijksoverheid

1. Leg de verantwoordelijkheden die familieleden en ex-partners ten opzichte van elkaar hebben beter vast. Hierbij kan gedacht worden aan:
 - a. Uitbreiding van de onderhoudsplicht en daarmee tevens het verhaalsrecht van gemeenten, naar het voorbeeld van de Duitse wet, naar verwanten in de verticale lijn.
 - b. Gemeenten (opnieuw) de wettelijke mogelijkheid te geven om de kosten van een bijstandsuitkering te verhalen op de niet-verzorgende ouder van een minderjarig kind van een bijstandsgerechtigde.
 - c. Terughoudendheid bij het inkorten van de termijn voor partneralimentatie. De voortdurende solidariteit na een huwelijk moet de norm blijven.
2. Verbeter de combineerbaarheid van arbeid en zorgtaken door de zeggenschap te vergroten van werknemers over hun arbeidstijden, sluitende dagarrangementen voor kinderen en uitbreiding van het ouderschapsverlof.
3. Verklein de verschillen in belastingdruk tussen gezinnen met één of twee kostwinners door bijvoorbeeld een vlakkere tariefstructuur of het opnieuw overdraagbaar maken van de algemene heffingskorting. Geef gezinnen de ruimte zelf te kiezen hoe zij hun taken intern verdelen, of dat nu leidt tot een één kostwinner, anderhalf inkomen of een andere variant.
4. Ontwikkel, in lijn met de aanbevelingen van het platform Scheiden zonder schade, met gemeenten en uitvoeringsorganisaties een actieprogramma gericht op het voorkomen en verminderen van de schade als gevolg van echtscheidingen.
5. Vergroot de samenhang in de wettelijke regelingen rond ouderschap en stel, ook bij nieuwe vormen van ouderschap, het welzijn van het kind consequent centraal.

Verwijzingen

Hoofdstuk 1

- 1 Spreuken 19:14.
- 2 Anders dan soms wordt aangenomen is het kerngezin geen product van de industriële revolutie. Onderzoek van de Britse historicus Peter Laslett (*The world we have lost*, 1966) toont aan dat in het pre-industriële Engeland het kerngezin ook al de dominante leefeenheid was.
- 3 Zie ook het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, artikel 8 en artikel 12.
- 4 Andreas Kinneking, *Geografie van goed en kwaad*, 2005, 184.
- 5 Plato, *Politica*.
- 6 Friedrich Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884.
- 7 Aristoteles, *Politica*.
- 8 Vgl. onder andere G. Murdock, *Social Structure* (1948), Talcott Parsons, *The American Family: Its relations to family structure and the social structure* (1955).
- 9 Petruska Schaafsma, *Familie: leerschool van afhankelijkheid in de Kruijf en Schaafsma* (red), Meer dan een optelsom, 2008.
- 10 Roel Kuiper 'Understanding different family structures' in S. Polinder, E.J. Brouwer, H. Jochemsen (red) *Family in development, hopes and challenges*, 2010.
- 11 Brief staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer, 'maatschappelijke positie en functie van het gezin', 16 september 1996. TK 1995-1996, 24887, nr. 1.
- 12 Burgerlijk wetboek 1, titel 14.
- 13 Jeugdwet artikel 2.1 onder c.
- 14 Abram de Swaan, *De mensenmaatschappij, een inleiding* (1996).
- 15 Govert Buijs, Paul Dekker en Marc Hooghe, *Civil society. Tussen oud en nieuw*. 2009.
- 16 James Kennedy, *Bezielende verbanden*, 2009.
- 17 Jürgen Kocka, naar een Europese civil society in Govert Buijs, Paul Dekker en Marc Hooghe, *Civil society. Tussen oud en nieuw*. 2009.
- 18 Zie Marjon Schols, Caroline van Weert (uu) en Jos de Haan, *Doet voorbeeld volgen? Gelijkenis in de vrijetijdsbesteding van kinderen en hun ouders en Pepijn van Houwelingen, Joep de Hart en Josje den Ridder. Leren participeren, de civil society van ouder en kind in SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2010*, 10 december 2010.

- 19 Hiermee wordt verwezen naar de gelijkenis van de talenten in Mattheus 25:14-30.
- 20 Of dit verband ook voor Nederland opgaat, is onduidelijk. Zie Dronkers, J. (2002). Bestaat er een samenhang tussen echtscheiding en intelligentie? Mens en Maatschappij, 77, 25-42 en Graaf, P. M. de & Kalmijn, M. (2003). Intelligentie, opleiding en echtscheiding in Nederland. Mens en Maatschappij, 78, 264-272.
- 21 Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, 2014.
- 22 Sociaal Cultureel Planbureau en Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, *Gescheiden Werelden*, 2014.
- 23 In dit kader wordt vaak de naam genoemd van de Bretonse edelman Alexis de Tocqueville. Hij stipte in 'Over de democratie in Amerika' (1835) de waarde aan van de *civil society* voor de werking van de prille Amerikaanse democratie.
- 24 Vgl. Roel Kuiper, *Dienstbare politiek*, 2011.
- 25 G. Buijs (2009) *Christelijk-sociaal-een archeologie, en her-innening* in M. Becker (red) *Christelijk Sociaal Denken*.
- 26 *Politica*, eigen vertaling.

Hoofdstuk 2

- 1 Volgens Dooyeweerd hebben samenlevingsverbanden, zoals het gezin, bepaalde inherente structuren: een funderend aspect en een bestemming. Deze structuren zijn terug te vinden in de Bijbel, maar ook waar te nemen in de schepping. Het funderende aspect van het gezin is de biologische verwantschap en haar bestemming is de liefde. Bron: H. Dooyeweerd, *Wijsbegeerte der Wetsidee* boek III, 1936, 215. Dooyeweerd laat zien hoe achter verschillende gezinsvormen, zoals het polygame gezin, het samengestelde gezin en het adoptiegezin, deze innerlijke structuren te bespeuren zijn. Dooyeweerd kenne Jonathan Chaplin merkt in dit kader op dat de aanwezigheid van ouderlijke liefde (zonder dat per se sprake hoeft te zijn van een bloedband) bepalend is voor het ontstaan van een gezin: 'It is this love, not the biotic blood tie in itself, that establishes the identity and internal unity of the family'. Jonathan Chaplin, Herman Dooyeweerd. *Christian Philosopher of state and civil society*, 2011, 243.

- 2 Manuel Castells, *The Power of Identity*, 2004, 197.
- 3 Iteke Weeda, *Ideaalbeelden rond leefvormen. Variatie in het denken over huwelijk, gezin en andere leefvormen (1982)* in Marnix van St. Aldegonde stichting, *Individualisering en gezinsbeleid. Gezin, arbeid, opvoeding en zorg in het licht van christelijke politiek*, 1998.
- 4 HP/De Tijd 18 mei 2017, *Het gezin als hoeksteen van de samenleving verkrumelt*.
- 5 Herman Bavinck, *Het christelijke huisgezin*, 1912, 199.
- 6 Currie e.a. 2012, *Social determinants of health and well-being among young people. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2009/2010 survey*, Kopenhagen: WHO Regional Office for Europe 2012 in Staatscommissie Herijking ouderschap, 2016.
- 7 C. Liefbroer (2003), *De invloed van waarden op demografisch gedrag. Een test van een centrale hypothese uit de Tweede Demografische Transitie theorie, Bevolking en Gezin*, 32, 1, 5-26.
- 8 *Het totale aantal relatiebreuken (incl. samenwonenden) ligt flink hoger. Minder mensen trouwen en samenwonende partners verbreken vaker hun relatie dan getrouwde stellen (zie kader 'Peter Cuyvers ontkracht mythen over het gezin'). Relatiebreuken van samenwonenden worden echter niet geregistreerd door de overheid.*
- 9 CBS Statline, *Prognose huishoudens op 1 januari; kerncijfers 2016-2060*, 29 januari 2016 en CBS, *Huishoudensprognose 2015-2060: jongeren en ouderen langer thuis*, 2016.
- 10 Manuel Castells, *The Power of Identity*, 2004, 197.
- 11 U. Beck *Individualisation (2001) en The normal chaos of love (1995)*.
- 12 Z. Bauman, *Liquid times: living in an age of uncertainty (2007). Liquid Love, on the frailty of human bonds (2003)*.
- 13 *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age (1991)*.
- 14 *Deze vloeibare of reflexieve moderniteit wordt geconcentreerd met het tijdperk van de lineaire moderniteit, waarin de oude orde die was gevormd door traditie en gewoonten werd vervangen door een nieuwe en relatief stabiele orde gebaseerd op rationele kennis. In de vloeibare moderniteit vervaagt ook die orde: twijfel en onzekerheid zijn constant onderdeel van het bestaan. Mensen zijn zich in toenemende mate bewust van hun identiteit, waarden, sociale relaties etc. en herzien deze continu.*
- 15 Zie o.a. J.A. Fulkerson et al, *Family Dinner Meal Frequency and Adolescent Development: Relationships with Developmental Assets and High-Risk Behaviors*, *Journal of Adolescent Health*, September 2006, Volume 39, Issue 3, Pages 337-34 en M.E. Eisenberg et al, *Correlations Between Family Meals and Psychosocial Well-being Among Adolescents*, *Arch. Pediatr. Adolesc. Med.* 2004; 158: 792-796.
- 16 SCP, *Gezinsrapport 2011*, mei 2011.
- 17 SCP, *Een week in kaart, december 2017*.
- 18 SCP (2016) *Aanbod van arbeid 2016*, 66. in SER, *Een werkende combinatie*, 2016.
- 19 SER, *Een werkende combinatie*, 2016.
- 20 Amato, P. R. (2001) *Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. Journal of Family Psychology*, 15 (3), 355-370. Deze resultaten zijn ook in Nederland gevonden. Zie o.a. Inge E. Van der Valk, Ed P. Spruijt et al. *Gezinsstructuur en internaliserend en externaliserend probleemgedrag van adolescenten en jongvolwassenen. Kind en adolescent*, juni 2004, 25:9.
- 21 *Het betrof een enquête van TNS NIPO in opdracht van de vFAS (Vereniging Familie-recht Advocaten en Scheidingsmediators) Nederlands Dagblad, 'Kerken wijzen bij echtscheiding te snel een dader en slachtoffer aan', 7 juni 2014.*
- 22 *Nederlands Jeugd Instituut, 'eenoudergezinnen', 2014.*
- 23 *Bron: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/06/meer-huishoudens-langdurig-onder-lage-inkomensgrens-in-2015>, geraadpleegd op 27 juni 2018.*
- 25 NJI, *ibid.*
- 26 *<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2005/45/echtscheidingskinderen-scheiden-veel-vaker>*
- 27 Amato, P. R. (2001).

Hoofdstuk 3

- 1 *Vergelijk o.a. E. Schuurman, Reformatorische cultuurvisie (1993) en R. Kuiper, Dienstbare politiek (2011).*
- 2 *R. van Putten en W. Beekers, Coöperatiemaatschappij, 2014, 52.*
- 3 *De Gemeene Gratie, XLI, het Huisgezin 1, 295.*
- 4 *Zie o.a. algemeen Staatkundig Programma van de Katholieke Volkspartij, 1950.*
- 5 *Zie A. Rouvoet, Reformatorische staatsvisie, de RPF en het ambt van de overheid, 1994.*
- 6 *SCP/CBS, Emancipatiemonitor 2016, december 2016.*
- 7 *SCP, gezinsrapport 2011, mei 2011.*

- 8 SCP/CBS, Emancipatiemonitor 2016, december 2016.
- 9 WRR, Samenvatting: de val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden, 2017, 5.
- 10 Centraal Planbureau, Belastingdruk eenverdieners loopt op, 15 februari 2018.
- 11 Nibud, 'Traditioneel kostwinnersgezin met modaal inkomen heeft het financieel gezien zwaar', 11 maart 2015.
- 12 Wet Lesbisch ouderschap, ingegaan op 1 april 2014.
- 13 Maarten Huygen, Drie decennia anti-gezinsdenken in Nederland; Het geheime gezin, NRC 30 december 1995.
- 14 Nederlands Jeugd Instituut, Adoptie. Invloed op een kind van opgroeien in een ander gezin, 2015.
- 15 Handelingen TK 2013-2014, 101, nr. 10. Debat over een nadere uitwerking van het begrip participatiesamenleving, 2 juli 2014.
- 16 Minister van BZK, 'decentralisatiebrief' aan de Tweede Kamer, 19 februari 2013.
- 17 WMO 2015, artikel 5.1.1, lid 1.
- 18 Deze 'kostendelersnorm' geldt overigens ook voor huisgenoten die geen familie zijn.
- 19 Zie Jeugdwet artikel 2.1.
- 20 Memorie van toelichting wet maatschappelijke ondersteuning 2015, TK 2013-2014, 33 841, nr. 3.
- 7 Artikel 1:392 Burgerlijk Wetboek.
- 8 Artikel 1:247 Burgerlijk Wetboek.
- 9 Zie A. Peutz, Solidariteit tussen ouderen en hun kinderen. Recht op wederzijdse zorg of slechts een morele plicht? 24 juli 2014 en Zorg met een hart, 2013. De verticale lijn van verwantschap betreft: grootouders, ouders en kleinkinderen. De horizontale lijn: broers, zussen, neven en nichten etc.
- 10 Rechtbank Rotterdam, 2 september 2015. ECLI:NL:RBROT:2015:6424
- 11 Zie R. van Putten en W. Beekers, Coöperatiemaatschappij, 2014.
- 12 <http://ikgavoortrouw.nl/deze-campagne/>
- 13 Groen van Prinsterer stichting, 'Samenwonen verplicht', 1995.
- 14 A. Rouvoet, Gezinsbeleid, een gedeelde verantwoordelijkheid, Denkwijzer, juni 2008.
- 15 Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Evaluatie Levensloopregeling, 4 juli 2011.
- 16 Sociaal-Economische Raad, 'Een werkende combinatie', oktober 2016.
- 17 Samen de schouders eronder (2008), Coöperatief Kapitalisme (2015) en Met opgeheven hoofd (2016).
- 18 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Sturing op specialistische jeugdhulp. Exploratief onderzoek naar het zorglandschap specialistische jeugdhulp, 2017.
- 19 In het kader van deze studie zijn vijf ChristenUnie wethouders met jeugdhulp of maatschappelijke ondersteuning in hun portefeuille gevraagd naar de manier waarbij zij ondersteuning van gezinnen vormgeven. Een vergelijkbare redenatie is gevolgd in Zorg met een hart (2013), waar werd gepleit voor een financiële bijdrage aan preventie van zorgverzekeraars.
- 20 P. Werkhoven, Scheidingsloket was voor mij geschenk uit de hemel geweest, Volkskrant 3 maart 2018.

Hoofdstuk 4

- 1 Zie het werk van Nicholas Wolterstorff, o.a. Justice, rights and wrongs, 2008. Volgens de Amerikaanse filosoof Larry Siedentop is het individu 'uitgevonden' in de joods-christelijke traditie. Larry Siedentop, inventing the individual. The origins of western liberalism (2014) in R. Nijhoff, Wat is wijsheid? Toekomst voor christelijke politiek, 2016.
- 2 Stefan Paas (2010), een liberale injectie in de christelijke politiek in G.J. Spijker (red), Vrijheid, een christelijk-sociaal pleidooi, 2010.
- 3 Beginselverklaring VVD, 15 november 2008.
- 4 Laurens Wijmenga, 'Een gezin verplicht', Liberale Reflecties januari 2018. Een uitgave van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD.
- 5 VNG (2015) Overzicht trends en ontwikkelingen: Een outside-in analyse van de belangrijkste bewegingen in het sociaal domein. <https://vng.nl/files/vng/20150707-vtsd-scenario.pdf> Be Bright in opdracht van het Ministerie van BZK.
- 6 G.J. Spijker, S. Groenewoud e.a, Zorg met een hart (2013).

Personalia

Laurens Wijmenga (1980) is wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij heeft economie gestudeerd aan de Universiteit Utrecht, en is, naast zijn werk bij het WI, als senior onderzoeker verbonden aan de Rekenkamer Rotterdam. Hij is getrouwd, heeft twee kinderen en woont met zijn gezin in Amersfoort.

